

Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse på Agder

Innhold

Forord	3
Del 1	4
Agder – landskap og kulturhistorie	5
Del 2	10
Omtale av de enkelte landskapene	11
1. Heibergheiane i Setesdal Vesthei	11
2. Rygnestad og Flateland	15
3. Valle i Setesdal	18
4. Sandnes, Åraksbø og Skore	22
5. Knaben og Knabeheia	26
6. Kjellnes og Hågåsen	30
7. Vest-Lista	33
8. Innseilingen til Kristiansand	37

Versjon I 2019

Riksantikvaren 2019

Stikkord / kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse,
KULA-områder Agder, landskap, kulturmiljø

Riksantikvaren

Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse / Dronningens gate 13

Tlf. / 22 94 04 00

Faks / 22 94 04 04

E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no

Design: fetetyper.no

Layout: 07 Media – 07.no

Forsidefoto / Kystlandskap på Lista

Foto / Isa Trøim, Riksantikvaren

Forord

Landskapet er som en levende historiebok. Det forteller om liv og virksomhet i Norge slik det en gang var, om endringer gjennom tidene, og om hvordan det er i dag. Sporene etter mennesker finnes overalt i landskapet - i det åpne jordbrukslandskapet, i skog og mark, på fjellet og i byer og tettsteder.

Landskapet har alltid vært i endring, men tempoet og omfanget av endringene i vår tid øker i en slik grad at viktige verdier står i fare for å gå tapt. Utfordringen er å forvalte landskap på en måte som både bevarer og videreutvikler det i et langsiktig perspektiv.

For å bidra til å ivareta nasjonalt viktige landskap utarbeider Riksantikvaren et landsomfattende register: Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA). Dette er et oppdrag fra Klima- og miljødepartementet og blir gjennomført i nært samarbeid med regional kulturminneforvaltning og med involvering av kommunene. Kulturminneforvaltningen sier med KULA-registeret klart ifra om hvilke landskap som har nasjonale interesser, og ønsker med dette å bidra til en mer forutsigbar arealplanlegging.

Kommunen er gjennom sin arealplanlegging den viktigste forvalteren av landskap. For å sikre at de kulturhistoriske verdiene i landskapet ivaretas på en best mulig måte i planlegging og forvaltning, er samarbeid mellom kommunene og regional kulturminneforvaltning viktig.

Høringsutkastet blir sendt til kommuner, regionale og statlige myndigheter og til organisasjoner på fylkesnivå. Det sendes ut med et høringsbrev som gjør nærmere rede for rammene for arbeidet og hvordan vi ønsker at registeret skal bli brukt som et verktøy for god landskapsforvaltning.

Utkastet omfatter åtte landskap på Agder som Riksantikvaren foreslår skal inngå i KULA-registeret. På grunnlag av høringen vil vi bearbeide det til en endelig rapport.

Teksten starter med en innledning om landskap og kulturhistorie på Agder. Dette gir en bakgrunn for omtalen av de enkelte landskapene og setter dem inn i en regional sammenheng. Deretter presenteres hvert område med kart og beskrivelse, landskapskarakter og begrunnelse for hvorfor dette landskapet har nasjonal interesse. Omtale av områdets sårbarhet og råd om forvaltning gis til slutt.

Dokumentet er utarbeidet av Riksantikvaren med utgangspunkt i et utkast skrevet av Aust-Agder og Vest-Agder fylkeskommuner. De to fylkeskommunene valgte å gjennomføre arbeidet som et fellesprosjekt for Agder i lys av den forestående sammenslåingen av de to fylkene.

Høringsutkastet er tilgjengelig på Riksantikvarens nettside www.ra.no.

Kristine Johansen
seksjonssjef

Del 1

Agder - landskap og kulturhistorie

5

Agder – landskap og kulturhistorie

Agder er landets sørligste fylke og dekker omkring 5% av Norge. På den lange kystlinja, Skagerrakkysten, finner vi også landets sørligste fastlandspunkt med Lindesnes fyr. Agder tilhørte tidligere landsdelen Vestlandet, men ble fra 1902 en egen landsdel benevnt Sørlandet.

Navnet Agder går tilbake til jernalderen og er på norrønt Agðir eller Egðafylki. Folkene som bodde her ble kalt egder, et navn som brukes av den gotiske historieskriveren Jordanes allerede rundt 550 e.Kr. (*Augandzi*). I middelalderen lå Egðafylke og Råbyggelaget (indre bygder på Agder) under Gulatinget. På 1600-tallet var Agdesiden ett av ni hovedlen i Norge, men da amtene ble innført fra 1662, gikk navnet Agder delvis ut av bruk. Navnet ble igjen brukt i ulike sammenhenger fra midten av 1800-tallet. Ved innføring av fylkene i 1919 ble Vest-Agder og Aust-Agder de nye fylkesnavnene. Fra 2020 er de to slått sammen til ett fylke: Agder.

LANDSKAPET

Den lange kyststrekningen mot Nordsjøen og Skagerrak er preget av skjærgård med øyer, holmer og lune vikar. Langs kysten i øst finner man store sund og en lun lei langs fastlandet. Særlig vest for Lindesnes er kyststrekningen preget av svaberg og bratte berg som stuper brått ned i sjøen. Listahalvøya skiller seg ut med et flatt morenelandskap uten skjærgård, og har likhetstrekk med Jæren. Den lange kystlinjen, vendt mot utlandet, har preget mye av landsdelens historie.

Karakteristisk for Agder er de mange dalførene, med heiene imellom. Hoveddalførene sprer seg i en vifteform fra høyfjellet i nord og ut til den langstrakte kyststrekningen. På indre Agder er det et mylder av småkuperte heier, bergskjær, myrer, tjern og vann. I øst møter landsdelen de østnorske skogsbygdene i Telemark. I vest går landsdelen over i en vestnorsk landskapstype mot Rogaland. Fjellområdene i nord med Setesdal Vesthei og Setesdal Austhei er del av

Diaregrav for reinsdyr i Sigurdsdalen, Bykle kommune. Foto: Bård Lassen, Vest-Agder fylkeskommune

den sørnorske fjellheimen og grenser mot Hardangervidda.

Landsdelen ligger i et grunnfjellsområde som domineres av gneis og granitt som forvitrer sent og gir et surt jordsmonn. Landhevingen etter istiden var ikke stor på Agder. Det er flere større endemorener der den mest markerte kan følges fra Tromlingene i øst til osen av Sirdalsvatnet i vest. På heiene er det lite moreneavsetninger, mens det i dalførene finnes større bre- og elveavsetninger.

DE FØRSTE MENNESKENE

Langs kysten ligger det steinalderboplasser i lune vikene. Det eldste skjelettet av menneske i Norge er funnet ved Hummervikholmen i Søgne kommune, datert til 7500 f.Kr. Analyser av beinmaterialet viser at det meste av maten kom fra havet.

Alt tyder på at steinaldermenneskene ved kysten var sjøfolk som både jaktet og fisket. De var en del av en større maritim kultur som i løpet av relativt kort tid bosatte seg langs hele kysten av Norge. Elvedalene og innlandet med heiene ble etter hvert også tatt i bruk.

TIDLIG JORDBRUK

De sentrale jordbruksbygdene på Agder, slik vi kjenner dem i dag, er en direkte følge av jordbruksekspanjonen i jernalderen, fra omkring år 400 e.Kr og fram til vikingtiden. Gårder ble etablert i så marginale områder at de senere aldri igjen ble bosatt. Rike gravfunn viser at Agder var nært knyttet til den historiske utviklingen ellers i Europa, med en overklasse.

Pollenundersøkelser og arkeologiske funn viser at heiene også ble utnyttet som beite allerede i yngre

steinalder, mens det ved kysten og i dalførene ble dyrket korn i samme periode. I et gravanlegg fra begynnelsen av yngre steinalder på Hamresanden i Kristiansand er det funnet keramikk som tilhører det som kalles traktbegerkulturen, som er den tidligste jordbrukskulturen i Skandinavia.

I bronsealderen skiller Lista seg ut på Agder med oppføring av store, monumentale gravminner langs kysten, mange bronsefunn og flere helleristningsfelt med avbildninger av skip. I de gode jordbruksbygdene i Fjære og Landvik i Grimstad kommune er det også gjort mange funn fra bronsealderen, blant annet leirkar formet som menneskeansikt, kalt ansiktsturner.

Bruken av landskapet har ikke kun hatt ekspansjonsperioder, men også ødegårdsperioder. Mest kjent er Svartedauden på midten av 1300-tallet. Men det var også en krise rundt 550 e.Kr. Det er fortsatt mange spor i dagens landskap fra denne tiden. I en særstilling er folkevandringstidens ødegårdsanlegg på Lista og på Sosteli i Åseral, med synlige hustuffer.

MANGE SMÅ GÅRDER, OG NOEN STORE

Typisk for dagens jordbrukslandskap på Agder er de mange mindre gårdene. Agder er ett av fylkene i landet med minst oppdyrket areal, og knapphet på jordbruksareal preger landskapet. Gårder og dyrket mark ligger både i dalførene og på heiene mellom. Mesteparten av vinterfåret kom tidligere fra slått på heiene og var helt avgjørende for hvor mange dyr man kunne ha. Bare nord i fylket var det full stølsdrift, mens det ellers var slått og beite i utmarka.

Enkelte steder med gode jordbruksforhold er det også større gårder, som i Arendal- og Grimstadområdet, på Lista og langs noen strekninger av hoveddalførene.

BEFOLKNINGSØKNING OG MANGESYSLERI

Befolkningsøkningen på 17–1800-tallet førte til at gårdene ble delt opp til et eksistensminimum på hvert bruk. Dette førte til stor arbeidsutvandring til Nederland alt på 1700-tallet og etter en tid også til Amerika. Forgjeldede bønder, husmenn, barn på vandring og omstreifere var vanlig på 1800-tallet og en tid etter.

Den intensive bruken er i dag synlig som små åkerlapper, rydningsrøyer og terrassemurere. Innover i landet var det små kår, særlig på heiene. Jordbruket ble ofte drevet i kombinasjon med annen næring. Mange steder ved kysten var bøndene kvinner, mens mennene var fiskere, sjøfolk eller skippere på egne skuter.

Mange sjømenn hadde med seg kapital og ideer hjem. I tillegg til det tradisjonelle jordbruket bygget de frukthager, og solgte frukt til byene. Hagebruket varierte, fra større hager med frukt- og bærdryrking til små kjøkkenhager og åkerlapper.

Sosteli i Åseral. Hustuffer på gårdsanlegg fra folkevandringstiden. Foto: Frans Arne Stylegard, Vest-Agder fylkeskommune.

Gabriel Scott skildrer en slik alminnelig praksis gjennom fiskeren Markus i romanen *Kilden* fra 1918. Markus livnærer seg som mangesysler i uthavnen Brekkestø i Vestre Moland sokn. Han selger ved, drar hummerteiner, fisker ål, sild, torsk og makrell. Han bærer stein i månedsvis for å bygge en høy steinmur som kan holde matjorden på plass, og bygger slik sin egen lille åkerlapp i en kløft i berget.

UTHAVNENE OG BYENE

Agder var i middelalderen et rent landområde uten byer. Det vi i dag kjenner som sørlandsbyene har likevel i de fleste tilfeller røtter langt tilbake, med sine gode havner som tjente som handels- og utskipingssteder.

Agders uthavner er unike med sin gamle bebyggelse og funksjon. Som naturlige havner ytterst i kystleden mot Skagerrak har de vært benyttet i uminnelige tider. Agderkysten lå strategisk til både som nødhavn i uvær og som tilfluktssted for sjørøvere som herjet på Skagerrak.

Kraftig vekst i den europeiske varehandelen på 1600-tallet og framover førte til økt seilskutetraffikk gjennom Skagerrak. Det var handelsskipenes behov for sikre natt- og nødhavner som gav grunnlag for bosetning i uthavnene. Også noen byer begynte å vokse naturlig fram på 15-1600-tallet. Alt i 1528 er Arendal kjent for utførsel av trelast på grunnlag av de store eikeskogene.

Da kong Christian IV grunnla Kristiansand i 1641, som den første byen i Agder, var det av militærstrategiske årsaker og for å få bukt med sjørøvervirksomhet. Ved å gi handelsprivilegier til utvalgte pengesterke byborgere, kunne statsmakten bedre kontrollere og beskatte handelen langs hele Agderkysten. Kristiansand ble snart landsdelens administrative senter, og i 1682 ble bispesetet flyttet fra Stavanger til Kristiansand.

Fordi Kongen ville ha fram Kristiansand på bekostning av andre byer på Agder, fikk disse rettigheter som ladesteder eller kjøpsteder seinere, bl.a. Arendal i 1723 og de andre i løpet av 17-1800-tallet.

HANDEL OG SJØFART

Det hadde vært handel også tidligere, men fra 1500-tallet ble omfanget mangedoblet. De mest etterspurte varene var tømmer, stein, hummer, laks og huder. Eikeskogen vokste helt ned til strendene, og tømmeret ble brukt til skipsbygging og som byggemateriale blant annet i Amsterdam. Andre land oppdaget også den verdifulle eikeskogen, som i mange år framover skulle bli en gullgrube for landsdelen.

Da eikeskogen var uthogd, fortsatte handelsmennene å komme til landsdelen etter nye varer. Hummeren var viktigst, men også gråstein var en av

mange handelsvarer. Handelen med de andre Nordsjølandene fikk avgjørende betydning for utviklingen i landsdelen, med etablering av uthavner, skipsverft og skipsfart.

Norge hadde på 1800-tallet en av de største handelsflåtene i Europa, og på tidlig 1880-tall ble Arendal den største sjøfartsbyen i landet. De mange rederne på Agder fikk problemer da seilskipene i den internasjonale handelsflåten ble byttet ut med dampdrevne skip. Dette førte til en økonomisk nedgangsperiode, spesielt etter Arendalskrakket i 1886.

Skipsbesøkene til uthavnene falt dramatisk fra årene rundt 1880 som følge av overgang fra seil til damp. Samtidig ble Agderkysten utbygd med fyr og lykter, noe som gjorde at både damp- og seilskip kunne seile om natten.

JERNUTVINNING OG TIDLIG INDUSTRI

Omfattende spor etter jernvinneanlegg, gruver, bygninger, kullmilerester og veifar, viser at det har vært en tidlig industri der jern og jernmalm var en viktig handelsvare.

På Agder er det funnet spor etter jernutvinning tilbake til århundrene like etter Kristi fødsel. Fra omkring 900 til 1450 e.Kr. med en topp på 1200-tallet, var det nærmest industriell utvinning av jern fra myrmalm på Hovden øverst i Setesdal. Store gravfelt med rike funn i Setesdal vitner om ringvirkningene fra virksomheten, men foreløpig vet vi lite om hvordan den ble organisert.

Langs Topdalselva går det en forkastning som kan følges fra Kristiansand til Porsgrunn. Innenfor dette området finnes det bergarter som er rike på jernholdige malmer. Kvaliteten er særlig god i Arendalsområdet, og ga grunnlag for jernverksdrift fra 1600-tallet. Jernmalmen ble fraktet på skuter fra Nedenes til andre jernverk på Østlandet. Forutsetningene for drift var gode med god tilgang på jernmalm, trekull og fossekraft.

Det eldste jernverket, Barbo Verk, vet man sikkert var i drift fra 1630-årene til sist i 1650-årene, deretter kom Næs Verk, Egelandts Verk og Froland Verk. Trekull til masovnene kom fra skogsområdene rundt verkene. Trekullbrenning og transport var gjennom flere hundre år en viktig inntektskilde for folk i skogsbygdene. Skogen ble etter hvert hogd ut.

Utover i 1850-årene begynte de trekullbaserte jernverkene å tape i konkurransen mot de moderne jernverkene i England. Næs Verk var det siste jernverket som var i drift; det ble i hovedsak nedlagt rundt 1910. Jernverkene hadde da vært i drift i en sammenhengende periode på over 300 år. Dette var den første ordentlige industrien i Norge, og den representerte dermed noe nytt i det gamle, tradisjonsbundne jordbrukssamfunnet.

Næs jernverk i Tvedestrand. Fra 1600-tallet ble det etablert flere jernverk basert på god tilgang på malm, kull og fossekraft.
Foto: Snorre Haukalid, Vest-Agder fylkeskommune.

KRIG OG ETTERKRIGSTID: NY INFRASTRUKTUR OG MODERNE INDUSTRI

Den tyske okkupasjonsmakten iverksatte en massiv befestning av kystlinjen, som del av Festung Norwegen og Atlanterhavsvollen. De gjennomførte også store byggearbeider som flyplass på Lista, fullføring av Sørlandsbanen og utbygging av veier.

Spesielt på Lista skulle det omfattende byggearbeidet under krigen endre deler av det eldre jordbrukslandskapet. Arkeologen Sigurd Grieg besøkte Lista i oktober 1945. Han rapporterte at byggearbeidene i stor utstrekning hadde «forandret det gamle kulturlandskaps karakter», slik at Lista nå hadde mistet mye av sin «oldtidskarakter».

I etterkrigstiden har det skjedd en omfattende kraftutbygging, etablering av ny industri, service-næringer og handel. Infrastruktur, kommunikasjon og transport er kraftig forbedret.

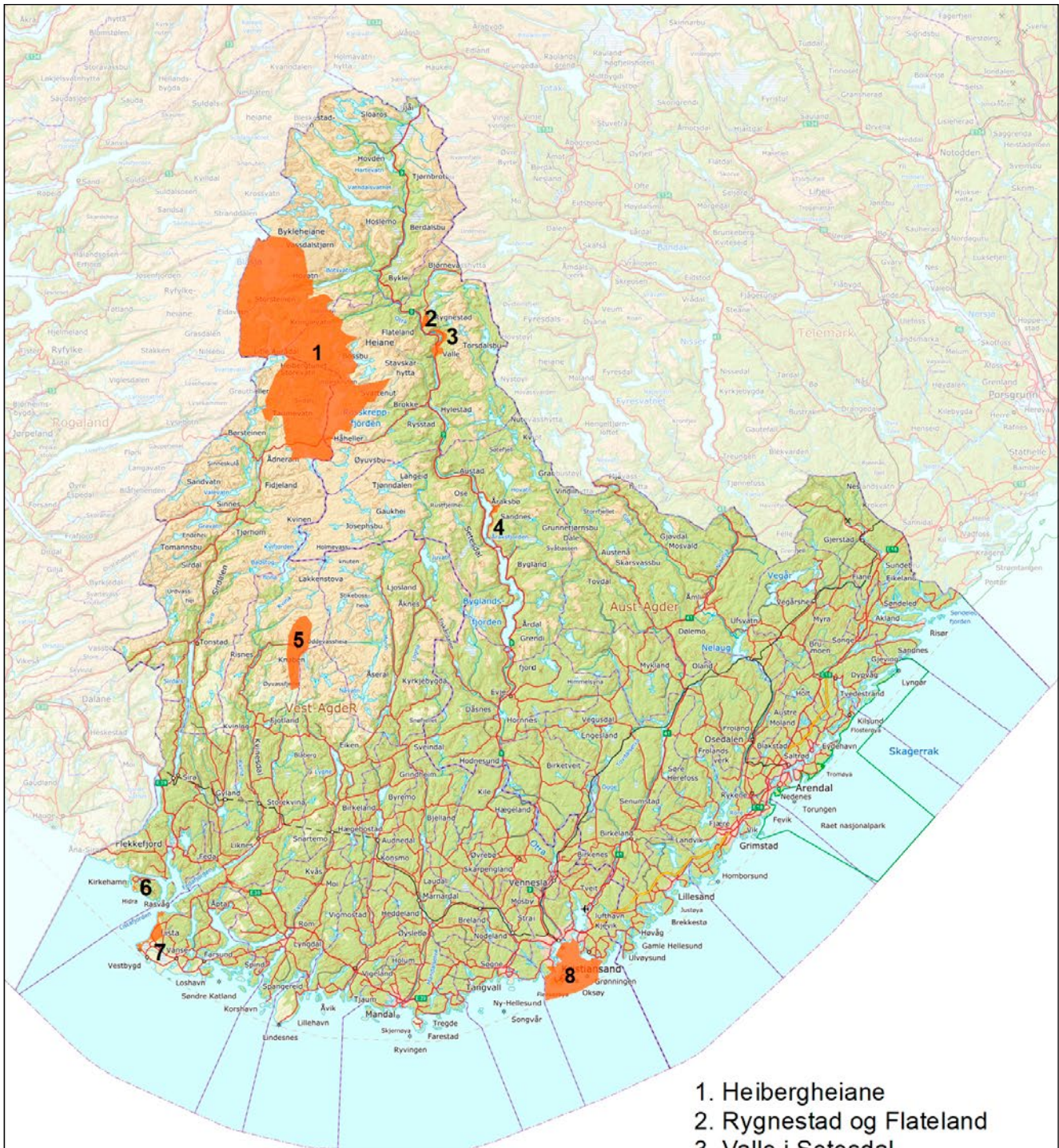
Siden krigen har befolkningsveksten på Agder nesten utelukkende skjedd i byer og tettsteder og da mest i kystområdene. Folketallet i bygdene rundt har gått tilbake. Effektiviseringen i jordbruket gjør at mye av den beste innmarka er i full drift til tross for færre bønder, slik at det nære jordbrukslandskapet holdes åpent.

De strukturelle endringene av jordbruket fører i dag til nedleggelse av de minste gårdsbrukene, og den tidligere omfattende husdyrbeitingen er sterkt redusert. I hele fylket er det gamle støls-, slåtte- og beitelandskapet i ferd med å gro igjen.

TURISME OG SESONGMESSIG BOSETNING

I dag er det fritidskulturen som opprettholder en sesongmessig bosetning i mye av det som ellers må kunne regnes som marginale områder. På sommeren er det et yrende ferieliv, spesielt ut mot kysten, og de gamle husene i uthavnene har igjen store økonomiske verdier. I mange fjellområder er det omfattende hyttebygging.

1. Heibergeheiane
2. Rygnestad og Flateland
3. Valle i Setesdal
4. Sandnes, Åraksbø og Skore
5. Knaben og Knabeheia
6. Kjellnes og Hågåsen
7. Vest-Lista
8. Innseilingen til Kristiansand

Utkast til Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse på Agder

Foreslåtte områder

0 5 10 20 30 40
Kilometer

Del 2

Omtale av de enkelte landskapene	11
1. Heibergheiane i Setesdal Vesthei	11
2. Rygnestad og Flateland	15
3. Valle i Setesdal	18
4. Sandnes, Åraksbø og Skore	22
5. Knaben og Knabeheia	26
6. Kjellnes og Hågåsen	30
7. Vest-Lista	33
8. Innseilingen til Kristiansand	37

Omtale av de enkelte landskapene

1. HEIBERGHEIANE I SETESDAL VESTHEI

Jakt og fangst på rein i 7000 år

Sirdal, Valle og Bykle kommuner

Areal: 699 km²

Området ligger i landskapsregion 15) Lågfjellet i Sør-Norge

BELIGGENHET

Setesdal Vesthei er et høyfjellsplatå som strekker seg fra Setesdal i øst og helt ut mot de dype fjordene i Rogaland i vest, hvor terrenget stuper ned. Det ligger mellom Hardangervidda i nord og lavereliggende områder i sør. Området som kalles Heibergheiane ligger i midtre del av Setesdal Vesthei. Det er en historisk eiendom som ble kjøpt opp på begynnelsen av 1900-tallet for å drive jaktturisme.

BESKRIVELSE

De fleste elvene i Setesdal Vesthei renner fra nord til sør i hoveddalførene, men tallrike tverrdaler går i retning øst-vest. Selv om høyfjellsplatået er relativt flatt, er det et oppsprukket og kupert heilandskap med utallige små og store vann, daler og fjelltopper.

De høyereliggende områdene har et barskt klima, med isdekte vann fra oktober til juni. Klimaet er påvirket av lavtrykk fra Atlanterhavet, som pumper varm og fuktig luft innover heiene, med raske værskifter.

Oppkjøp til jaktturisme

Setesdal Vesthei er det sørligste høyfjellsområdet i Norge og villreinen som holder til her er Europas sørligste villreinstamme. Det har vært reinsjakt og -fangst i området i 7000 år som en del av livberginga. Like før første verdenskrig skulle jakten endre karakter. Osломannen Thorvald Meyer Heiberg (1875–1962) kjøpte i perioden 1904 til 1915 opp 1000 km² sammenhengende heiområder i kommunene Sirdal, Valle og Bykle – og i Hjelmeland og Forsand, som ligger i Rogaland fylke. Området ligger i det som kalles drifteheia. Heiberg delte heia i 14 jevnstore jaktområder og bygde en eller flere hytter i hvert område – som regel en jakthytte med høy standard og en mindre hytte til tjenestefolket. Jaktområdene ble leid ut til Europas overklasse; grever, baroner og feltmarskalker.

Heibergtunet ved Svartevatnet i Sirdal. Et av flere hytteanlegg som ble bygget for jaktturisme. Foto: Snorre Haukalid, Vest-Agder fylkeskommune

Heiberg satte også i gang et omfattende program for å bevare villreinstammen og rypebestanden. Egne oppsynsmenn bekjempet tjuvjakt og utryddet rovvilt. Og tiltakene virket – villreinen i Setesdal Vesthei, som hadde vært nær utryddelse, økte nå i antall. Men Heibergs forvaltning var ikke uten konflikter. Slike oppstod til tider med beiteinteresser for husdyr og tamrein, lokale jaktinteresser og turistforeningen i Stavanger.

Jaktturismen fortsatte fram til andre verdenskrig. I krigsårene var det den tyske okkupasjonsmakten og norske nazister som brukte området. I 1943 solgte Heiberg eiendommen til Quisling-regjeringen. Quisling kalte området for *Njardarheim Veidemarken* etter den norrøne guden Njord. Etter krigen beholdt staten eiendomsretten til området, og det forvaltes i dag av Statskog. Flere av jakthyttene som ble oppført av Heiberg, holdes ved like og leies ut av Statskog eller brukes av Den Norske Turistforening (DNT). De best bevarte Heiberghyttene i Agder er Gyvasshytta, Storevatn, Sigurdsheller og Bossfjell.

Setesdal Vesthei kan grovt sett deles inn i tre soner etter hvilken bruk som dominerte. De lavereliggende områdene (400–700 moh.) ble i historisk tid brukt til slåtte- og stølsdrift, mellomsonen (700–1000 moh.) til driftegjeting og beite og de høyereliggende områdene (over 1000 moh.) kun til jakt. Heibergheiane ligger for det meste i mellomsonen. Dette henger

sammen med at det var drifteheia som var til salgs, og ble kjøpt opp.

Fra steinalder til middelalder – jakt, fangst og beiting

Da de første menneskene kom til Agder i eldre steinalder, var heiene fremdeles nesten uten plantedecke – og reinsdyrene må ha hatt en mye mindre utbredelse enn i dag. Steinalderlokalitetene på høyfjellet viser hvordan jegergruppene fra kysten fulgte etter reinsdyrene. I Heibergheiane er det funnet 7000 år gamle boplasser ved Gyvatn i Bykle kommune. Boplassene ligger ved et viktig trekk for rein mellom nord og sør. I Steinbuskaret, på sørsiden av Blåsjø, er det en smal korridor som reinen må passere. Steinalderboplassene ligger på forhøyninger i terrenget og på nes som stikker ut i vannene. Reinjegerne i eldre steinalder fulgte de tverrgående dalførene inn til jaktmarkene fra Jøsenfjorden og Lysefjorden i Rogaland. I forbindelse med vasskraftutbygging fra 1960-tallet er det registrert steinalderboplasser i alle de større vannmagasinene.

Med innføring av husdyr i yngre steinalder fikk heiområdene en ny verdi som beiteområder. Man antar at stølsområdene ble brukt til beite allerede i bronsealderen (fra 1800 f.Kr).

I jernalderen er det igjen sikre spor etter mennesker i form av fangstgraver for reinsdyr. Disse dyregravene består av oppmurte kamre av stein som ligger

Skammevarden. Gammel grense (endestav) med nyere varde på toppen av fjellmassivet Rjuven i Heibergheiane. Foto: Snorre Haukalid, Vest-Agder fylkeskommune.

helt eller delvis nedgravd i bakken, med ledegjerder av stein inn mot fellen. I Setesdal Vesthei er det til sammen registrert 64 dyregraver og mange av dem ligger i Heibergheiane. Dyregravene, som er undersøkt, er datert fra 300- til 1400-tallet. Mange stedsnavn på heia viser utbredelsen av fangst av reinsdyr i feller (graver), for eksempel Dyregravvatn og Gravvik.

Ferdseien over heia mellom vest og øst har vært viktig og det finnes flere gamle veifar. Den mest kjente kalles Skinnveien, fordi kirkeskatten i katolsk tid ble betalt i kuhuder og kalveskinn. Den ble ført med hest og kløv fra Valle i Setesdal over til Lyse, og rodd ut Lysefjorden til biskopen i Stavanger. Den korteste ruta var fra Brotteli i Bykle over til Jøsenfjorden i Ryfylke. Flere veier førte over til handelsstedet Hylen ved Hylsfjorden, mens Hardingvegen førte over til markedet i Røldal.

Fra 1600- til 1900-tallet – driftegjeting, sauebeiting og tamreindrift

Fra 1600-tallet finnes det gode kilder om gårdsbebyggelsen og stølsbruken i de nordligste dalførene. Stølsområdene ble nå intensivt utnyttet til beite og slått. Områdene som lå høyere enn stølsheia, ble etter hvert leid ut til beite. De første krøtterdriftene startet på 1700-tallet. Driftekarer kjøpte opp dyr fra gårder langs kysten og gjette dem på heia hele sommeren, før de i store flokker ble ført ned til de større byene på Sør- og Østlandet for å slaktes. I 1830-40-årene begynte bønder på Jæren og i Dalane å sende krøtter på beite i drifteheiene, for så om høsten å sanke krøtteren hjem igjen. Det er registrert mange drifteleger og hellere, hvor dyrene ble samlet for natten, og hvor gjeterne overnattet. Aktiviteten vises også i stedsnavn som Torjuslega og Juvasslega.

Legegjeting av krøtterdrifter ble avvirket omkring år 1900. På den tiden ble det bygd meierier langs Jærbanen, bøndene gikk over til melkeproduksjon, og drifteheiene ble liggende ubrukte. Det var på den tiden Heiberg kjøpte ledige drifteheier. I mellomkrigsårene tok interessen for beite seg opp igjen, og mange drifteheier ble på nytt leid bort. Det er fortsatt sauebeiting i området.

I området var det også tamreindrift fra 1880-tallet til slutten av 1970-tallet. Driften ble organisert både av samer og fastboende bønder i Setesdal og Sirdal. De første samene kom fra sørsamiske områder, senere også fra Finnmark. Det finnes bevarte kulturminner etter denne virksomheten, for eksempel Kyrkjenauslega, som ligger like øst for Rosskreppfjorden. Området ble brukt som støl fram til 1840-årene, deretter driftelege til 1905 og til slutt som base for tamreindriften til samefamilien Renander fra 1907 til 1913. Det er tufter etter stokkebygde buer på stedet.

Kraftutbygging og friluftsområde

Kraftutbyggingen som tok til på 1960-tallet, medførte store inngrep i heilandskapet. Innenfor landskapet er det flere regulerte vann, blant annet inngår deler av Blåsjømagasinet, som med sine 80 km² er Norges største vannkraftmagasin.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet inngår i et høyfjellsplatå med store åpne vidder. Heia har gjennom hele historien vært et viktig ressursområde for folk i tilstøtende dalfører, spesielt for jakt, fangst og beite. Heibergs oppkjøp av heiene varslet en ny tid, der verdien av landskap og vilt var knyttet til rekreasjon og ikke produksjon. Landskapet er preget av omfattende kraftutbygging, men er fortsatt et viktig friluftsområde.

NASJONAL INTERESSE

De sørligste fangstgravene for reinsdyr i Europa ligger i høyfjellet på Agder. De skiller seg fra de store fangstanleggene på Hardangervidda ved at de alltid ligger enkeltvis eller i par. Området har også vært en viktig ressurs som beite for husdyr i flere perioder, i en periode også for samisk og lokal tamreindrift. Heibergs oppkjøp av heiområder og de bevarte Heiberghyttene forteller en sjelden historie om en kort periode med eksklusiv jaktturisme. Et stort sammenhengende heilandskap med mange kulturminner – og med få andre moderne inngrep enn kraftutbygging – gir høy opplevelsesverdi.

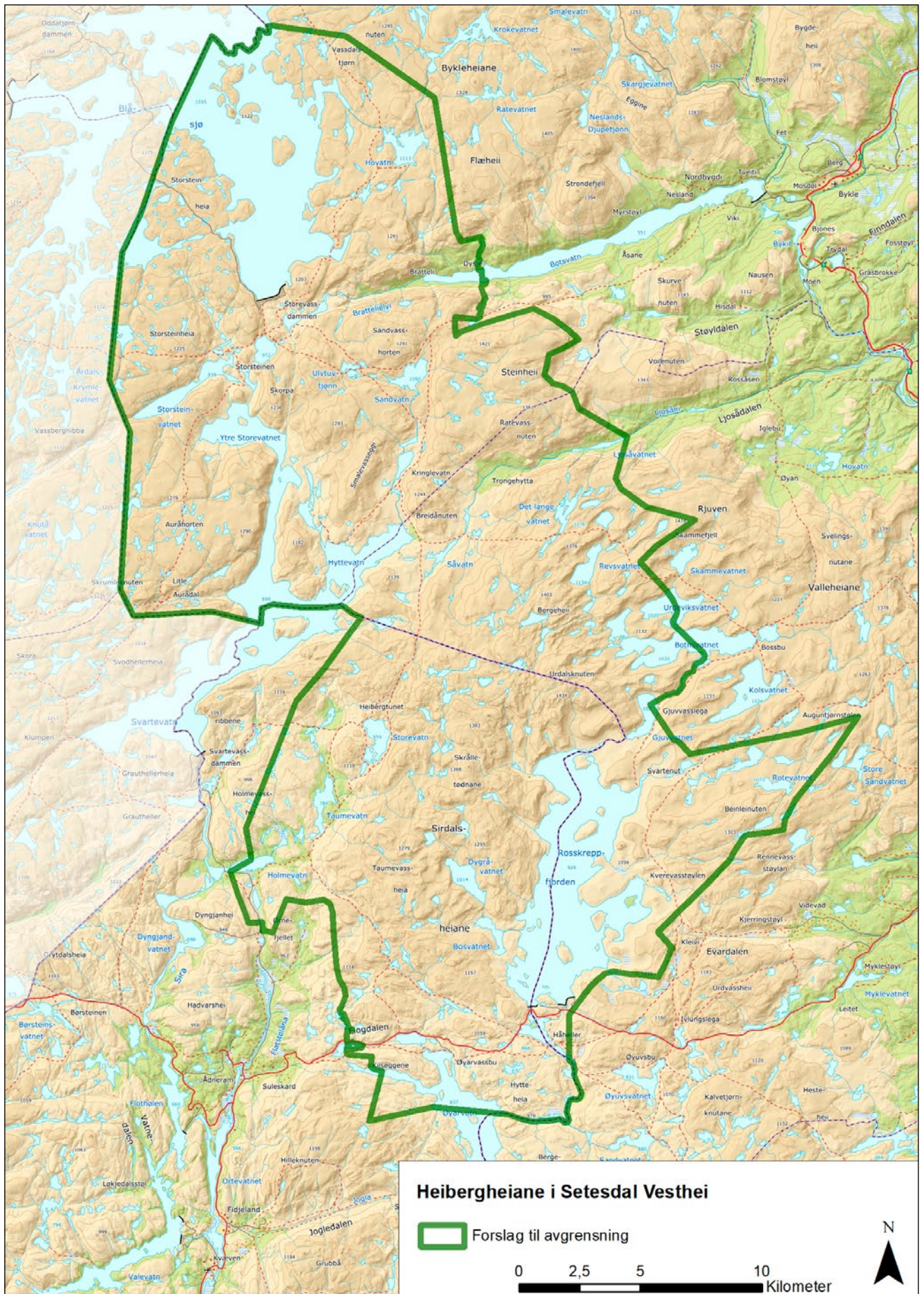
SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING.

Landskapet er en del av Setesdal Vesthei, Ryfylke- og Frafjordheiane landskapsvernområde, som er opprettet for å ta vare på villrein, natur- og kulturmiljø. Området forvaltes etter verneforskriften for landskapsvernområdet. Heiberghyttene vedlikeholdes av DNT og Statskog. De to Sigurdshellerhyttene er fredet etter kulturminneloven og forvaltes etter fredningsforskrift.

Hele det foreslåtte KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Heiberghyttene må vedlikeholdes i tråd med kulturminneverdiene.
- Utbygging av vindkraftverk og kraftlinjetraseer som legges for nær området, vil ha negativ visuell virkning på landskapet og bør unngås.
- Formidling av kulturhistorien i området bør videreutvikles i samarbeid mellom kulturminnemyndighetene, SVR, DNT og Statskog.

Rygnestad. Utsyn over det godt bevarte jordbrukslandskapet. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen, Vest-Agder fylkeskommune.

2. RYGNESTAD OG FLATELAND

Jordbrukslandskap med stor variasjon og rikdom fra jernproduksjon og fangst

Valle kommune

Areal: 2,1 km²

Området ligger i landskapsregion 12) Dal- og fjellbygdene i Telemark og Aust-Agder

BELIGGENHET

Landskapet ligger i Setesdal, om lag 34 km sør for Hovden. Det ligger på østsiden av Otra og grenser mot den sentrale delen av Valle sokn i sør. En av de gamle stølsveiene fra Flateland og Rygnestad går inn på og ut fra dagens fylkesvei 45 over til Dalen i Telemark.

BESKRIVELSE

Gården Flateland har grense til Otra. Langs elva ligger den flate sletta som har gitt gården navn. Både elvesletta og det mer bølgete landskapet innenfor er dannet av en større breelvavsetning. Den eldre bebyggelsen er lagt på forhøyninger i terrenget og i liene.

Gården Rygnestad ligger en drøy kilometer nord for Flateland. Den strekker seg ikke ned til Otra, noe som

er uvanlig for gårder i denne delen av Setesdal.

Rygnestad ligger i et spesielt landskapsrom med innmarka til gården på en dyp moreneavsetning, som strekker seg langt oppover liene. Landskapsrommet er som et halvåpent amfi med bratte lier rundt. Åkerareal, bygninger og slåttemark er plassert i de lune og sørvendte bakkene. Den store sletta i bunnen av amfiet var tidligere en stor myr, som ble drenert og dyrket opp på 1930-tallet. I dag er det i hovedsak dette området som blir slått og brukt til husdyrfôr.

Eiendommene er av ulik størrelse og karakter, fra den enkle husmannsplassen Slengen til storgården Rygnestad. Bygningene og gårdene er tradisjonelt utformet og plassert. Foruten det fredete Rygnestad-tunet består bebyggelsen av gode eksempler på tradisjonell byggeskikk, med fjøs, løe, sommerfjøs, kvernhus, loft, smie og badstue. Her finner vi også andre kulturminner, som steingjerder, bakkemurer, rydningsrøyser og «rymeveg» (fegate mellom gården og utmarka). Området utmerker seg også med godt bevarte naturbeiter, slåtteeuger, beitemark og gammel lauvskog. Bygninger og kulturlandskap er godt bevart.

På Flateland ligger Flatelandsmoen, det største gravfeltet i Setesdal med minst 20 gravhauger. Noen av gravhaugene er runde i formen, mens andre er

Gravhauger på Flatelandsmoen.

Dette gravfeltet er det største i Setesdal. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen, Vest-Agder fylkeskommune.

avlange. De har en diameter fra fem til 17 meter og er opptil tre meter høye. De som er undersøkt, er bygget av sand. Tidligere stod det tre bautasteiner på feltet, men disse ble fjernet på 1800-tallet. Gravfeltet var i bruk i flere hundre år før de største haugene ble anlagt i vikingtid. Gravfunn, blant annet et gull-smykke, og størrelsen på gravfeltet viser en form for overskudd som vanskelig kan forklares ut fra jordbruksdriften alene. Overskuddet ble i stor grad hentet fra ressurser i utmarka på heia øst for gårdene.

Stølene til Flateland og Rygnestad ligger ved Lisle og Store Bjørnevatn (om lag 800 moh.) i Setesdal Austhei. Her finner vi flere områder med spor etter jernutvinning i jernalder og middelalder. I dette stølsområdet går også et av de største trekkene for rein mellom sommer- og vinterbeiter i Setesdal Austhei. Dette trekket må ha vært en viktig ressurs for folkene på Flateland og Rygnestad. Sammen med produksjon av jern skapte det overskuddet som gravfeltet på Flateland er et uttrykk for.

Handelsvarer og folk fulgte hoveddalføret, men veifar over heiene mot vest og øst var i tidligere tider vel så viktige ferdselsruter. I katolsk tid måtte kirkeskatten betales i form av kuhuder og kalveskinn i Stavanger. Dette gav navn til Skinnveien som førte vestover til handelsplassen Lyse i Rogaland. En gren av Skinnveien tok opp fra Røysland, som ligger tvers overfor Flateland. Mot øst førte Skafsåveien, som var både støls- og handelsvei, over mot Dalen i Telemark.

Kommunikasjonen kunne også ta andre former. På 1200-tallet fantes det en rekke veter langs kysten som ved bålbrekking skulle varsle krig. Selv om en ikke kjenner alle vetene, ser det ut til å ha vært en

veterekke også innover i landet fra Møvikveten i Kristiansand til Hårshovden i Bykle kommune. Like nord for Rygnestad ligger Brokkås – og på sørsiden mot Valle sokn ligger fjelltoppen Stol. På begge steder var det veter på 1200-tallet.

LANDSKAPSKARAKTER

Gården Flateland ligger på en elveslette langs Otra. Her ligger også det største gravfeltet i Setesdal, med utsikt mot gårdene og elva. Den eldste gårdsbebyggelsen er trukket noe bort fra sletta ved Otra og ligger på forhøyninger i terrenget. Gården Rygnestad ligger i et naturlig amfi. På grunn av de spesielle jordbruksforholdene ligger den eldste gårdsbebyggelsen i dalsidene, med åker nærmest tunene og slåtte- og beitemark høyere opp i bakkene. Området består av to avgrensede landskapsrom som ligger i ulike høyder.

NASJONAL INTERESSE

Innenfor klart avgrensede landskapsrom er det et stort spenn i type eiendommer og bygninger. De eldste gårdene ligger funksjonelt plassert for jordbruksdrift og danner samlet en overordnet struktur som er utviklet over lang tid. Jordbrukslandskapet og eldre bygninger er godt bevart. Gravfeltet på Flateland er det største i Setesdal selv om det ligger nord for de beste jordbruksbygdene og vitner om god tilgang på andre ressurser.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNINGEN

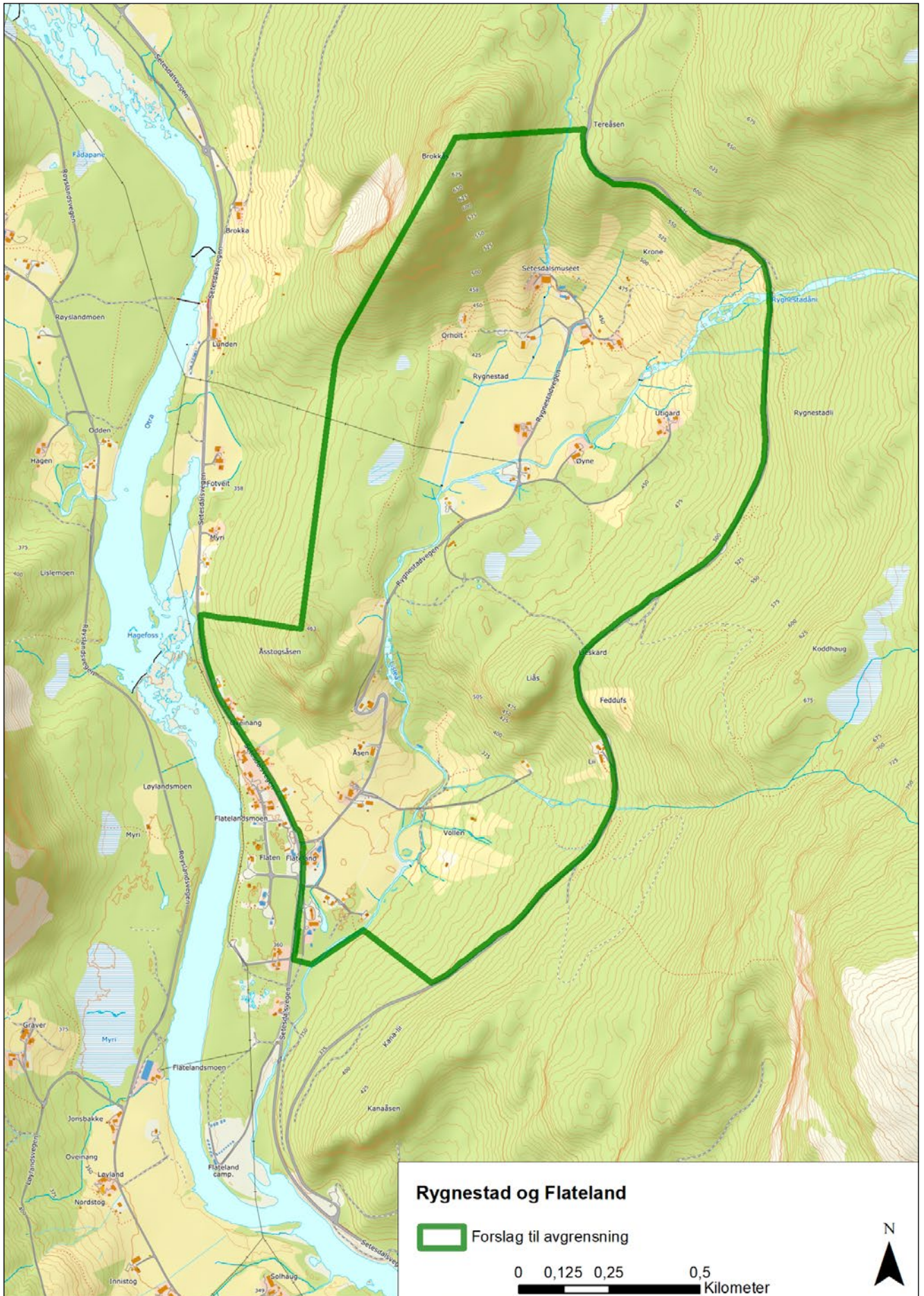
Området er med i den landsomfattende satsingen *Utvalgte kulturlandskap i jordbruket*. Satsingen er et samarbeid med brukerne i området. Det er utarbeidet egen forvaltningsplan for området og det tildeles årlige midler til investerings- og skjøtselstiltak som blant annet ivaretar kulturarven. Rygnestadtunet er fredet etter kulturminneloven. Det viktigste enkelttiltaket for å ivareta landskapsverdiene er fortsatt jordbruksdrift, beite og slått. Området er noe preget av redusert beiting og gjengroing av beitearealer.

Hele det foreslåtte KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Ved planlagt omlegging av Rv. 9 ved Flateland må hensynet til landskapet og spesielt gravfeltet vektlegges og ivaretas.
- Bygningsstrukturen i hele området bør opprettholdes og nye bygninger må tilpasse seg den tradisjonelle bygningsstrukturen. På Rygnestad bør bebyggelsen bevares slik den er i dag.

Valle ligger i et klart avgrenset landskapsrom. I dalen er det oppdyrkete elvesletter med eldre gårdsbebyggelse opp mot liene.

Foto: Anders Martinsen fotografer

3. VALLE I SETESDAL

Jordbruksbygd basert på stølsdrift

Valle kommune

Areal: 7,4 km²

Området ligger i landskapsregion 12) Dal- og fjellbygder i Telemark og Aust-Agder

BELIGGENHET

Valle ligger langs Otravassdraget nord for de store innsjøene Byglandsfjorden og Åraksfjorden, om lag 150 kilometer fra Kristiansand, på ei elveslette mellom bratte dalsider. Landskapet strekker seg fra gården Harstad i sør til Homme i nord. Strekningen langs elvesletta er nesten fem kilometer lang.

BESKRIVELSE

Landskapet ligger i en typisk u-dal, formet av isbreer og med bratte fjellsider. Fra dalbunnen, på rundt 350 moh., stiger heiene til over 1000 moh. både i Setesdal Vesthei og Setesdal Austhei. I denne delen av Setesdal finnes det flere hengende tverrdaler med retning øst-vest, som Vatnedal, Botsvatn og Ljosådalen, som var viktige ledelinjer for ferdselen over til Vestlandet. Mot øst gikk Bispevegen fra Tveitbø over heia til Finndalen og til Kleivgrend i Fyresdal. Hoveddal-

førene ble isfrie for om lag 8000 år siden. Langs hele Otra finnes det enkelte områder med løsmasser fra istiden og elveavsetninger, og det var her de første gårdene ble ryddet og bosatt. Sentrale deler av Valle ligger på en elveavsetning med sand og finere silt og leire. Jorden er selvdrenerende, tørr og varm, og egner seg godt for dyrking.

Spor etter bosetning og funn fra gravminner viser at bygda var bosatt i folkevandringstid (år 400-550). Denne perioden var preget av en sterk bosetnings-ekspansjon på hele Agder, og man regner med at alle bygdelagene i Setesdal ble bosatt i løpet av denne perioden. I Valle er det funnet usedvanlig mange vektlodd fra jernalder, nærmere bestemt vikingtid. Vektloddene ble brukt til å veie betalingsstykker av gull og sølv og knyttet til handel og handelsplasser. Det kan ha vært flere handelsplasser i Valle, enten samtidig eller til ulike tider, men det er en konsentrasjon av funn nær kirken i Valle sentrum. Her er det også funnet gjenstander av utenlandsk opphav, deriblant flere mynter.

Handelsplassene og funn av kostbare gjenstander viser at det var et samfunn som produserte et overskudd, og som hadde god kontakt med omverdenen. På heiene finnes det mange dyregraver for rein og jernvinneanlegg fra denne perioden, og skinn og

jern var ettertraktede handelsvarer. Etter nedgangsperioden på 1300-tallet ble utkantgårdene ryddet på nytt fra 1500-tallet og framover.

Bebyggelsen ligger dels på sletter på begge sider av Otra og dels i liene. Sør for sentrum, på begge sider av Otra ligger tunene på rekke og rad i innkantene av elveslettene. Nord for sentrum, i området Homme, Hoftuft og Myrom er terrenget mer jevnt (og ujevnt) skrånende og tunene ligger i ulik høyde over dalbunnen, gjerne på selvdrenerte rygger der slike fantes. Det er også i dette området vi finner de eldste husene, flere av de er loft fra før svartedauden.

Grunnstrukturen med åker på elveslettene og i liene har hele tiden vært den samme. I dagens jordbrukslandskap ser man også resultatene av jordskiftet på 1880-tallet, med einbølte gårder og eiendomsgrenser også i utmarka. Før Otra ble

regulert, var arealene nærmest elva utsatt for flom, og alle bygningene som står her i dag, er av nyere dato. På 1930-tallet begynte utviklingen til det som er dagens sentrum.

Selv om Valle fra naturens side var godt egnet for korndyrking, var det likevel ressursene i de vide heiområdene både på aust- og vestheia som var viktigst. Det utviklet seg en jordbruksdrift basert på stølsdrift, beite og slått på heiene. I skriftlige kilder fortelles det at hele bygda flyttet opp til stølene om sommeren – og at det bare var en og annen gamling igjen nede i bygda. De fleste gårdene hadde flere støler. De nærmeste heimstølene ble brukt vår og høst, mens sommerstølene lå lenger inne på heia. I 1863 ble det slått 4178 lass med høy fra 185 ulike støler i Valle. Høyet ble kjørt ned til bygda med hest og slede om vinteren.

Nomeland. Steingjerdene er del av den gamle gårdsstrukturen. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen, Vest-Agder fylkeskommune.

Det foregikk en energitransport fra heia og ned til dalen. Husdyrgjødsel ble spadd ned i åkeren, og det ga så god grøde at det ikke var nødvendig å la jorden hvile i et vekselssystem. Denne driftsformen var svært arbeidskrevende og utviklet seg i en periode hvor det var overskudd på arbeidskraft. Jo flere slåttekarer som slo høy på heia på sensommeren, desto flere vinterforete dyr kunne man ha. Større dyreflokker ga mer gjødsel, og åkerarealet til korndyrking kunne utvides. Denne driftsformen holdt seg mer eller mindre uforandret fram til 1900-tallet.

Den nye tiden kom med Postvegen fra Kristiansand, som stod ferdig fram til Valle kirke i 1844, med rutebåt fra Bygland til Ose i 1867 og med jernbane fra Kristiansand til Byglandsfjord i 1896. Fra midten av 1800-tallet førte utflytting til Arendal og Kristiansand og etter hvert utvandring til Amerika til mangel på arbeidskraft. Uten et overskudd på arbeidskraft var det ikke lenger mulig å opprettholde den tradisjonelle driften. Billig kjøpekorn fra England gjorde korn dyrkingen i Valle ulønnsom. Kornåkrene ble derfor pløyd opp og det ble lagt om til grasdyrking.

Dagens gårdsbebyggelse, tun og innmark er relativt godt bevart, mens utmarka mange steder gror igjen. Dagens Setesdalsvei (riksvei 9) svinger utenom sentrum og over på vestsiden av Otra.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet ligger i et avgrenset landskapsrom på en flat elveslette omkranset av bratte dalsider. Den eldre gårdsbebyggelsen ligger inn mot dalsidene og oppover i liene, vernet mot flom, med store dyrkede areal ned mot Otra. Slåtte- og beiteteigene strekker seg høyt opp i dalsidene. I dag fører lite beitetrykk til at skogen sprer seg inn i gammel beitemark og ned mot dalen. Den gamle Setesdalsveien slynger seg forbi bebyggelsen på østsiden av Otra, forbi kirken og kommunesenteret og videre nordover mot Homme.

NASJONAL INTERESSE

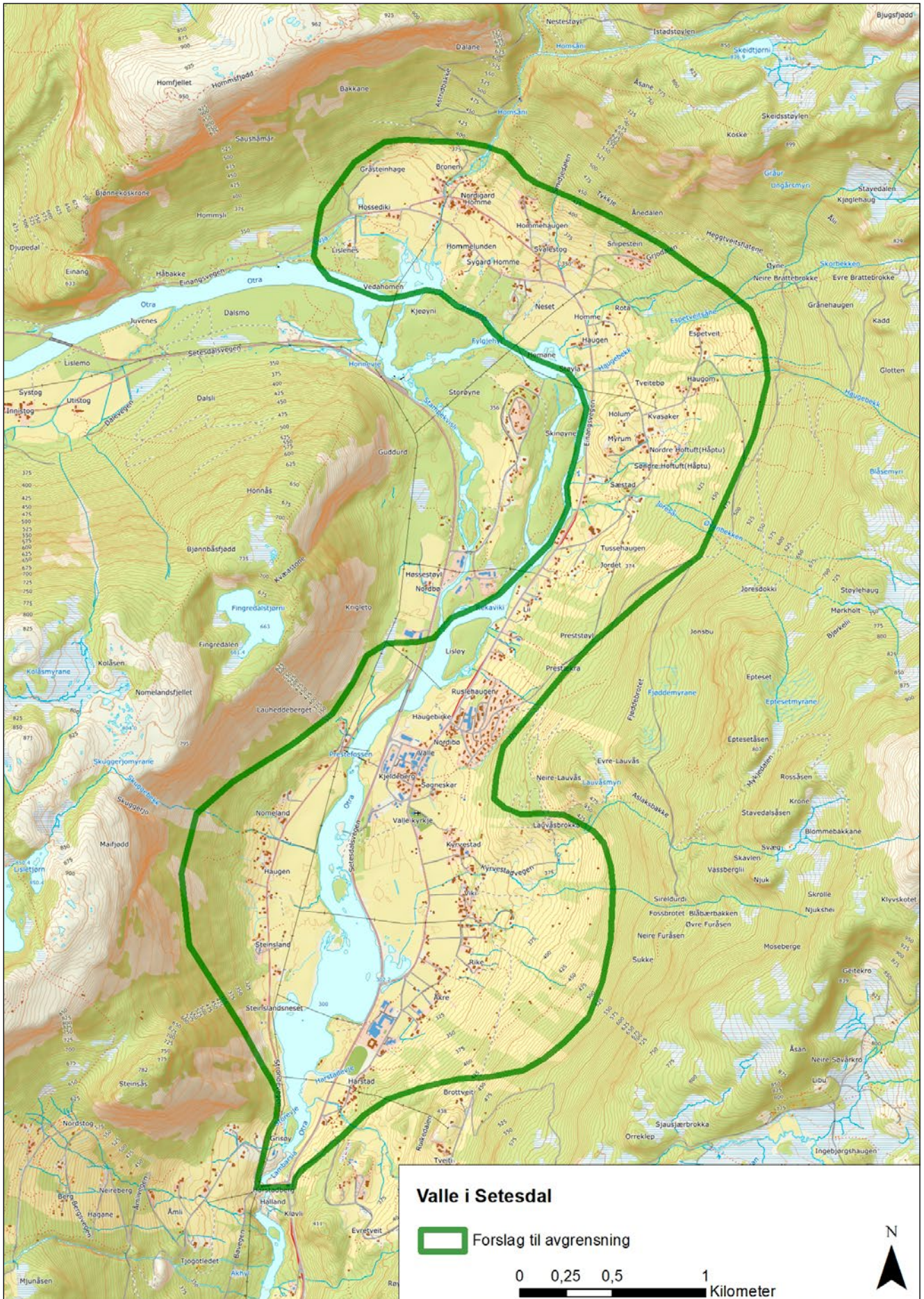
På Agder var det bare i de nordligste områdene det var full stølsdrift, og Valle er et typisk eksempel på en driftsform som ellers var sjelden her. Intensivering av jordbruket skjedde først og fremst gjennom økt slått på heia og større husdyrflokker, derfor har gårdstrukturen i dalbunnen endret seg lite. Den gamle gårdstrukturen preger fortsatt landskapet, med sine bevarte bygninger og vekslingen mellom innmarks- og utmarksteiger.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNINGEN

Hele det foreslåtte KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Den eldre gårdsbebyggelsen ligger funksjonelt plassert med hensyn til jordbruksdriften. Dette skaper linjer og åpne områder i landskapsrommet som er formet over lang tid. Det er viktig at ny bebyggelse ikke bryter med dette mønsteret.
- Det er spesielt viktig at innmarka ikke blir nedbygd.
- I Valle sentrum bør videre sentrumsutvikling skje med hensyn til eldre bygninger og bygningsstrukturer.
- Området rundt kirken bør ikke fortettes, slik at kirkens monumentale karakter blir opprettholdt.

4. SANDNES, ÅRAKSØ OG SKORE

Loftbygdene

Bygland kommune

Areal: 3,5 km²

Området ligger i landskapsregion 13) Dal- og fjellbygder i Telemark og Aust-Agder

BELIGGENHET

Landskapet ligger på østsiden av Åraksfjorden i Setesdal, om lag 90 km nord for Kristiansand og består av de to grendene Sandnes og Åraksbø og området med gården Skore lengst nord.

BESKRIVELSE

Åraksfjorden er en del av Otravassdraget. Tidligere var Åraksfjorden skilt fra Byglandsfjorden av en smal landtunge ved Storstraumen. Det ble bygget et slusesystem her i 1869 for at rutebåten skulle komme over i Åraksfjorden. I dag er det ingen høydeforskjell mellom de to innsjøene fordi Byglandsfjorden er demmet opp i forbindelse med vannkraftutbygging. De to innsjøene er til sammen 37 kilometer og utgjør et markert landskapstrekk i Setesdal.

Gårdene i Åraksbø og på Sandnes ligger på elveavsetninger øst for Åraksfjorden. Den beste jorda ligger i et relativt flatt belte langs fjorden. Hovedstrukturen

Utsyn over Åraksbø. Gårdsbebyggelsen ligger på rekke mellom grasslette og bratte bakker. Foto: Snorre Haukalid, Vest-Agder fylkeskommune.

i landskapet er gårdene som er plassert i overgangen mellom elvesletta og bratte bakker. Det finnes yngre bruk høyere opp i liene. Gården Skore ligger høyt over fjorden i den bratte dalsiden nord for Åraksbø.

Fra gårdene på Sandnes og Åraksbø er det registrert gravminner og funn fra jernalderen i tilknytning til åker og bosetning. Den opprinnelige gården i området het antagelig Årak – og det er etter den bygdelaget har fått sitt navn. I de første skriftlige kildene fra 1600-tallet er den opprinnelige Åraksgården allerede delt i Søndre Haugen, Nordre Haugen, Eldhuset, Stoplestog, Nedstoga og Nordgarden. Jordskiftekartet fra 1865 viser at de fleste husene på de fire sistnevnte gårdene lå samlet i ett tun. Dette var trolig det gamle tunet til gården Årak. Litt lenger sør lå Haugen, med to adskilte tun, Søndre og Nordre Haugen.

På Nordre Haugen står Haugenloftet fra 1218. Bygningen står med svalganger av original bredde og bærer ikke preg av å ha vært flyttet, og fradelingen av gården Haug er antagelig like gammel. Dette området nær kirken kalles lokalt for «Bygda». I hele landskapet finnes det 20 loft, tre av dem er datert til perioden før 1650. Bygging av loft er del av en levende tradisjon, og de er bygget i alle perioder, det aller siste er fra 1970-tallet. Området er et typisk Setesdalslandskap med eiendommer som sammenhengende smale teiger som et bånd fra fjord til fjell.

Etter utskiftningen rundt 1860 ble matrikelgårdene skilt ut fra fellestunene og ble enkeltgårder. På grunn av de spesielle jordforholdene, med åkrer ned mot fjorden og eng og beite oppover liene, ble gårdene lagt på rekke og rad langs den gamle veien gjennom grenda. Postveien ble senere lagt i samme trasé. Systemet med åker ned mot fjorden og eng og beite opp mot liene ble derfor opprettholdt, selv om gårdene ikke lenger lå samlet i felles tun. De smale eiendomsteigene som er synlige i dag, er et resultat av utskiftingene på slutten av 1800-tallet. Utskiftningen splittet opp de gamle fellestunene, men bebyggelsen ligger likevel tettere enn de fleste steder i Setesdal.

På 1500-tallet ble det ryddet gårder i mer marginale områder høyere oppe i lia, som Segberg og Nordenå. Segberg ble ryddet i dalsida, i utmarka til Nordgarden, en gang på 1500-tallet. På vei opp til Segberg lå det på 1870-tallet en husmannsplass. Denne fikk etter hvert navnet «Stasjonen» fordi man ofte tok en rast her på vei opp lia. På Segberg finnes flere eldre og godt bevarte bygninger. Nordenå fikk sin nåværende plassering etter utskiftningen på 1800-tallet. Den skiller seg fra gårdene nede i «Bygda». Gården ligger mer for seg selv med tungdrevne jordbruksarealer.

Litt nord for Åraksbø ligger gården Skore høyt oppe i lia. Skore er nevnt i skriftlige kilder fra 1508. I senere

kilder står det at gården hadde ligget «øde» før den ble tatt opp igjen, og det kan tyde på at den var i bruk før Svartedauden. Bygningene er lite endret siden 1800-tallet, og er et av de beste eksemplene på et intakt gårdstun fra denne perioden i Setesdal, med blant annet eldre våningshus, loft, løe, fjøs, stall og badstoge. Innover på heia østover er det spor etter både sagbruk og stølsdrift som har hørt til gården. Skore har hatt flere husmannsplasser, deriblant Skorsplass. Det meste av den gamle innmarka og beitemarka blir i dag beitet, men det er ikke drift eller bosetning på gården.

Kirkestedet på Sandnes har en spesiell historie. Den gamle middelalderkirken på Sandnes ble revet i 1843, og en ny åttekantkirke ble bygget på samme sted året etter. Denne nye kirken ble flyttet til Åraksbø i 1935. Der ble den plassert på et høydedrag i terrenget, hvor det fra før lå en gravhaug som heter Gunnulfshaugen. Kirken står for seg selv i et åpent landskapsrom ned mot fjorden.

I eldre tider var vannveien den viktigste ferdselsåren. Betrakter man Åraksbø fra fjorden, ligger kirken i forgrunnen, bebyggelse og de mest lettdrevne jordbruksarealene i midten, og det bratte eng- og beitelandskapet i bakgrunnen. En mindre kopi av kirken er oppført som kapell på Sandnes. Kapellet står for seg selv ute på neset med åpne åkerarealer rundt. Selv om bygningen ikke er så gammel, er det historiske kirkestedet et spennende element i landskapet.

Postveien var den første ordentlige kjøreveien oppover Setesdal, bygd i 1840-årene, men på vestsiden av Åraksfjorden. Denne nye veien fikk stor betydning for samfunnsutviklingen i Setesdal. Det ble enklere og raskere å reise og frakte varer til og fra Kristiansand. Åraksbø ble knyttet til Postveien via en sidevei i 1890-årene. Like nord for den sentrale bebyggelsen er det spor i form av rester etter en mur etter et kobberverk fra 1840-tallet. I en kort periode ble malm fra flere gruver i Setesdal fraktet hit for å bli smeltet.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet består av de flate slettene langs fjorden og de bratte dalsidene opp mot skogen og heiene. Kirkestedene på både Sandnes og Åraksbø ligger i innmarka ned mot fjorden, mens den øvrige gårdsbebyggelsen er trukket lenger bak. Etter utskiftningen på 1800-tallet ble eiendomsgrensene endret slikt at hvert bruk fikk smale, sammenhengende teiger fra fjorden og opp til heia, noe som fortsatt til dels preger landskapet. Gårdsbebyggelsen ligger fortsatt tett. Grendene har et stort mangfold av eldre bygningstyper, både i tun og i utmark.

Kapellet på Sandnes. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen, Vest-Agder fylkeskommune.

NASJONAL INTERESSE

Jordbrukslandskapet og de mange eldre bygningene er godt bevart. Bebyggelsesstrukturen er nesten ikke forandret siden middelalder, og innmarka som ligger foran bebyggelsen er fremdeles i drift. Den bevarte gårdstrukturen, mangfoldet i eldre bebyggelse – og spesielt den store konsentrasjonen av loft – gir landskapet stor kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

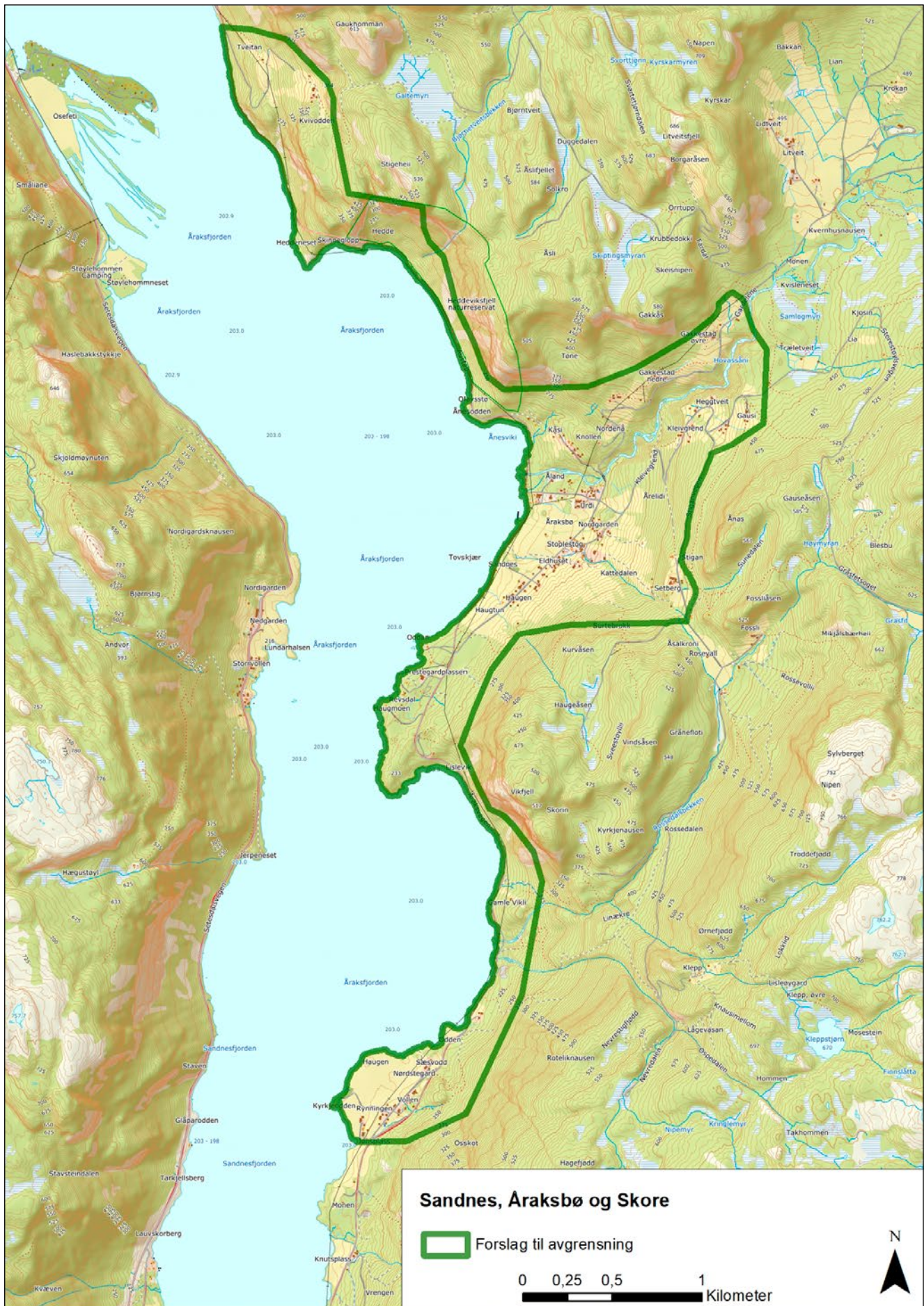
Landskapet er sårbart for utbygging på innmarka, og ny bebyggelse og andre tiltak som ikke følger eksisterende struktur.

Hele det foreslåtte KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Nye bygninger må tilpasses og plasseres slik at det passer med eksisterende bygningsstruktur.
- Økt bruk av beitedyr bør stimuleres for at landskapet fortsatt skal holdes åpent.
- Det er behov for istandsettningstiltak på bygninger og skjøtsel av gravminner.

5. KNABEN OG KNABEHEIA

Gruveby og gruelandskap

Kvinesdal kommune

Areal: 43,3 km²

Området ligger i landskapsregion 5) Skogs- og heibyg-
dene på Sørlandet og 14) Fjellskogen i Sør-Norge

BELIGGENHET

Området ligger nord i Kvinesdal kommune, i sørlige del av Setesdal Vesthei. Mot vest og nord ligger Sirdal kommune, og i øst ligger Åseral kommune.

BESKRIVELSE

Landskapet ligger i overgangen mellom lavland og fjell, med gruvebyen Knaben øverst i Knabedalen, på 630 meter over havet. Knabeheia ligger 800–1000 moh. Det foreslåtte KULA-området strekker seg gjennom heiområdene nord og sør for Knaben. De

opprinnelige gårdene på Knaben ligger fem kilometer vest for gruvebyen, mens stølene ligger på nordsiden.

Gruvebyen og gruvene ble etablert på grunnlag av forekomsten av molybdenglans. Før malmen fra Knaben fikk industriell betydning mot slutten av 1800-tallet, drev bøndene en enklere form for utvinning av malm. Sporene etter denne virksomheten finnes spredt rundt i landskapet. Ved Grunnevassknuten ligger malmen synlig i dagen, og driften her krevde dermed ikke særlig ressurser. I 1730 kjøpte presten Mathias Poulsen i Bakke sogn det som den gang ble kalt blyerts fra Knabeheia, til bruk som skriveredskap. Det skal tidligere ha eksistert en oppfatning om at malmen inneholdt sølv, senere blyerts. Malmen i naturlig tilstand kunne uansett brukes til å skrive med, til ovnsfarge og til kjerrehjulsmøring. Den tidlige gruedriften var en viktig bigeskjeft for bøndene i området.

Gruveåpninger ved Ørnehommen. Dette er en av gruvene som ble drevet under første verdenskrig. Foto: Knabens Venner ved Jan Rob.

Gruvebyen Knaben II. Sjøktårnet og vaskerikomplekset med arbeiderbrakker i forgrunnen. Foto: Knabens Venner ved Jan Rob.

Sirdølen og entreprenøren Per Iversen Ousdal startet opp med det vi kan kalle moderne gruvedrift i 1885. Den tre kilometer lange veien fra gruvebyen og nord til gruva *Knaben I* var en ridevei opp Ørnehomrinden, men i årene 1913–1915 ble det også bygd en kjerrevei. Begge veiene blir i dag brukt som turveier. *Knaben I* ble drevet periodevis fram til 1918, i tillegg til noe virksomhet rett før andre verdenskrig. Ved *Kvina gruver*, litt lenger nord, var det full drift i årene 1908–1919. Gruva var også i drift en siste periode i årene 1952–1955.

Molybdenglans var ettertraktet og verdifullt under de to verdenskrigene, som tilsetningsmiddel i stålproduksjon for å tilvirke et sterkt, seigt og motstandsdyktig stål. Under første verdenskrig ble alt som ble produsert solgt til engelskmennene, og det ble driftet flere gruver på heiene både nord og sør for *Knaben II*. Foruten *Knaben I* og *Kvina gruver* var det også utvinning av molybden i *Sandtjødn*, *Ørnehommen*, *Litle Knaben*, *Roma*, *Benkehei*, *Hommen*, *Bragold* og på *Risnafeltet*.

Da første verdenskrig tok slutt, ble de fleste av disse gruvene nedlagt. Alle bygninger knyttet til drift

og bosetning ved gruvene oppe i heia er borte, men i terrenget finnes skjerp, stoller, synker, tipper og grunnmurer. Den blågrå glinsende molybdenglansen ligger noen steder åpent i dagen. Flere av gruvene hadde egne kraftverk. Grunnmurer og stemmer (demninger) fra disse er bevart i terrenget.

Dagens gruveby ble etablert i tilknytning til driften av den yngste gruva, *Knaben II*. I *Knaben II* var det full drift i hele perioden 1923–1973. Fra starten kom arbeiderne gjerne fra nærliggende bygder.

Under andre verdenskrig tok okkupasjonsmakten direkte kontroll over gruvedriften og supplerte arbeidsstokken med russiske krigsfanger. To ganger ble *Knaben* bombet av allierte fly for å hindre produksjon av molybdenglans til den tyske krigsindustrien. Det ligger fortsatt bomberester flere steder i terrenget, og deler av en bombe står oppstilt foran gruvemuseet. Rundt *Knaben II* er det rester etter tyske skytterstillinger og grunnmurer etter tyskerbrakker.

Etter andre verdenskrig var det vanskelig å rekruttere arbeidskraft lokalt og mange nordlendinger fikk nå jobb i gruvene. I denne perioden ble bedre boliger

bygd ut og andre sosiale tiltak gjennomført. Den nedre delen av gruvebyen ble bygd opp med enkle typehus. Like før gruvebyen ble nedlagt i 1973, kom ny fylkesvei og ny skole. Selve gruvebyen består av et digert dagbrudd og flere stoller som går dypt inn i fjellet. Utenfor gruvebyen står det karakteristiske vaskeriet med heishus og heistårn, som er blitt et symbol og et landemerke. Hele Litla Knabetjødn og halve Stora Knabetjødn ligger fylt av gruveslam, kalt Sanden.

Knaben var et livskraftig samfunn, og i lange perioder lå folketallet på over 400 personer. Gruvebyen er i dag uten fastboende. I den gamle delen finnes flere karakteristiske bygninger, blant annet kontorbygget, landhandelen, Folkets hus, direktørboligen, kapellet og ungkarsbrakkene. I kontorbygget er det etablert et gruvemuseum. Landhandelen er i drift med kundegrunnlag fra leirskole, turisme og en utstrakt fritidsbruk av hus og hytter.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet er del av et heiområde med gruveby og nedlagte gruveanlegg. På heia er det spredte spor etter den eldste driften i form av skjerp og mindre stoller. Fra den industrielle gruve-driften finnes det større bevarte strukturer som gruver og grunnmurer etter bygninger. Den yngste gruvebyen *Knaben II* og gruvebyen er bevart. Sjøttårnet og vaskerikomplekset ruver på Gruvebakken med det tilsynelatende urørte fjellandskapet som bakteppe. Gruvene ble lagt der det var mulig å drive ut molybdenglans, og bebyggelsen ble lagt så nær gruvebyen som mulig.

NASJONAL INTERESSE

Etterspørsel etter molybden i forbindelse med de to verdenskrigene la grunnlaget for utviklingen av Knaben som et industrisamfunn. Knabeheiane er det stedet i landet der en finner flest molybdenglansgruver samlet, og gruvebyen til *Knaben II* er den eneste gjenværende molybdenglans-gruvebyen. Den nedlagte gruvebyen og anlegget er i hovedsak bevart med et helhetlig preg med driftsbygninger av ikonisk verdi. Organisering av drift og gruvebyen har felles trekk med andre gruvesamfunn fra samme periode i Norge og på Svalbard. Rester etter den tidligste gruve-driften på heiene viser kontinuiteten i virksomheten basert på forekomsten av molybdenglans.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Området ligger like vest for Setesdal Vesthei, Ryfylke- og Frafjordheiane landskapsvernområde, men med mindre deler innenfor verneområdet.

Hele driftsanlegget på Gruvebakken inngår i forslaget til «Verneplan for statens hjemfalte eiendommer ved bergverk» (2013). Verneplanarbeidet er ikke avsluttet.

Kommunen arbeider med en områderegulering for Knabenområdet (2019).

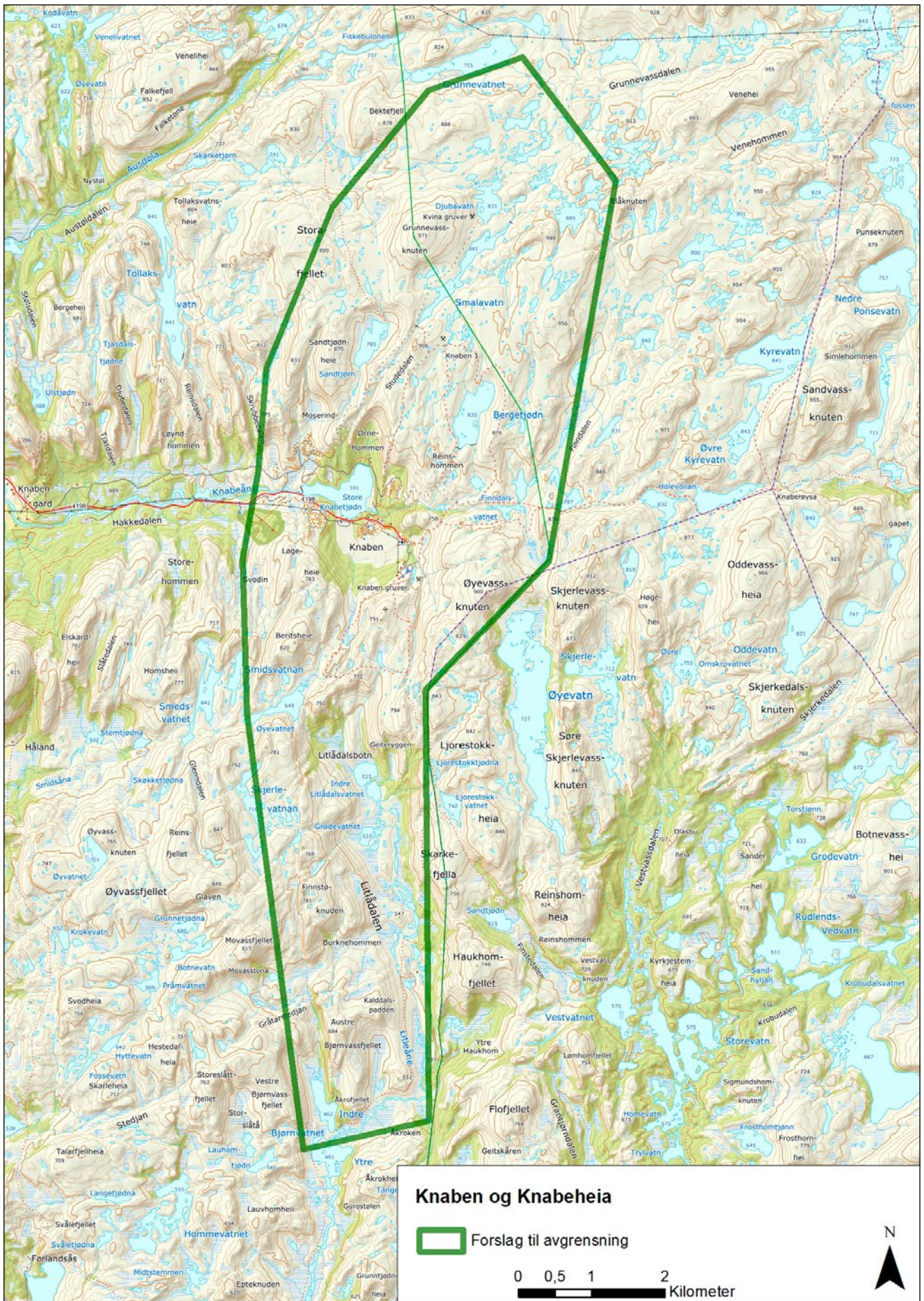
De ulike gruveanleggene har ulike forvaltningsbehov. Noen trenger lite eller intet ettersyn eller vedlikehold, mens andre har behov for ulike vedlikeholds- og sikringstiltak. I dag ledes trafikken i terrenget via merkede turstier til de trygge og tilrettelagte anleggene.

Driftsbygningene til *Knaben II*, på Gruvebakken, er av avgjørende betydning for opplevelsen av Knabens kulturhistoriske verdi. Forfall av bygningsmassen er en utfordring.

Hele det foreslåtte KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Bevaring av bygningsmassen gjennom vedlikehold og rehabilitering
- Ivareta strukturer i gruelandskapet
- Tiltak i forbindelse med turisme og fritidsbruk må ta hensyn til gruvemiljøets helhetlige preg
- Fremme formidling og tilrettelegging

6. KJELLNES OG HÅGÅSEN

Kystbruk og krigsminner

Flekkefjord kommune

Areal: 0,7 km²

Området ligger i landskapsregion 1) Skagerrakkysten og 18) Heibygdene i Dalane og Jæren

BELIGGENHET

Området ligger på øya Hidra, som er den største øya i Vest-Agder med et areal på rundt 20 km². Øya er skilt fra fastlandet ved det 350 meter brede Hidrasundet. Hidra ligger vest for Fedafjorden, mellom Lista i sør og Åna-Sira i nord.

BESKRIVELSE

Landskapet er et sammenhengende nedbeitet kulturlandskap som omfatter gården Kjellnes, deler av gården Råga og hele området Hågåsen. Det ligger på vestsida av øya, like sør for Kirkehamn.

Her finnes ingen beskyttende skjærgård, men øya er småkupert, med fjell som rager opptil 290 moh. Det er mange lune vikar og områder som ligger i le for vestavinden. I de mindre dalgangene ned mot sjøen, hvor det ligger stein og grus fra lokal erosjon, har det vært mulig å dyrke jorda. Næringsinnholdet i denne typen åker er lav i forhold til for eksempel

morenejorda på Lista. Kultivering av åkrene har foregått ved tilføring av store mengder organisk materiale, som husdyrgjødsel, torvmyr og tang fra sjøen, samt sand og grus.

Landskapet er i dag fortsatt preget av dyrking og beite. De første menneskene kom hit i steinalderen for å fiske og jakte på fugl, sel og småhval. Etableringen av gårder her i jernalderen har å gjøre med Hidras strategiske beliggenhet og marine ressurser og ikke med mulighetene for jordbruk. Ressursgrunnlaget for jordbruk er ikke like bra her som på fastlandet, men to funn fra jernalderen viser at ressurssterke personer likevel satte gården sin her. For det første ble det på gården Hæstad i Rasvåg i 1845 funnet to massive armringer av rent gull. Den ene ringen ble senere kjøpt av Kong Oscar I av Sverige, som ga den til sin hustru, dronning Josephine. Det andre funnet er en stein med en runeinnskrift som er blitt datert til 400 e.Kr. Den ble funnet i 1850 på gården Reistad.

Gården Kjellnes lå på sørvestsiden av Vestrøyna, helt ytterst ute mot havet i sørøst. Selve bebyggelsen lå i le på nordsiden av et høydedrag. I den avlange bukta Hellevågen ligger det gode gårdshavner ved Kjellnes i sør og ved Råga i nord.

Det spesielle ved Kjellnes er at gården ble solgt til et sauebeitelag i 1905 og fraflyttet samme år. Det har vært kontinuerlig beite på gården fram til i dag, som

Kjellnes. Varde og gravrøys ytterst mot havet. Foto: Snorre Haukalid, Vest-Agder fylkeskommune.

er uten veiforbindelse. Gårdstrukturen er derfor svært godt bevart, med ruiner etter mange hus, potetkjellere, små steinsatte hager, driftsveier og rydningsrøysen – og viser et helt alminnelig kystbruk på Agder på 1900-tallet. Ytterst ute mot havet og på det høyeste punktet på gården ligger det en enslig kystgravrøys. Fra graven er det vid utsikt utover Nordsjøen, Listalandet og Dragøya.

Den sentrale plasseringen langs skipsleia er årsaken til at gården var krongods på 1600-tallet – og at stedet ble trukket med i europeisk storpolitikk. Under Napoleonskrigene kjempet Danmark-Norge på samme side som Napoleon. Den 11. september 1808 ble kystvernet på Hidra varslet om at et britisk krigsskip var på vei mot land. Tretti mann fra kystvernet tok stilling på Kjellnes for å stoppe fienden. Fra Lista kom det i tillegg forsterkninger på 150 mann i 12 båter. Slaget ved Kjellnes endte med at britene ble jaget til havs.

Militær aktivitet i mange perioder har satt sine spor i landskapet på Hidra. Noen få hundre meter i luftlinje mot nord fra Hellevågen ligger Hågåsen. Den høyeste toppen ligger 158 moh. og er et strategisk viktig sted. Herfra har en god oversikt og gode muligheter for å videresende beskjeder til andre. På Haakon den godes tid ble det tent bål langs norskekysten hvis fare nærmet seg. Bålene var synlige fra nærmeste vete, og faresignalet ble slik spredd videre ved hjelp av en lang rekke bål. På Hidra var Lindåsen stedet der en tente en slik vete. Systemet med veter var enkelt, men ga lite presise beskjeder. Presisjonen ved varsling ble forbedret tidlig på 1800-tallet da et nytt optisk telegrafsystem ble etablert langs kysten. På Hågåsen lå stasjon nummer 1 i den Vestenfjeldske kystsignallinje, som via 73 andre punkter endte opp i Bergen.

Den norske nøytralitetsvakten hadde utkikk herfra i 1939–40. Etter krigsutbruddet etablerte okkupantene seg tidlig på øya, med utkikksposter blant annet på Hågåsen. Hærkystfortet på Hågåsen ble etablert fra mai 1941. Oppgaven til fortet var å kontrollere havområdet vest for Lista og innløpet til Flekkefjord og Kvinesdal. Luftvernkanoner ble brukt i kamp mot engelske fly som var på vei til Knaben for å bombe gruvene.

LANDSKAPSKARAKTER

Øylandskapet inneholder gammel gårdsbebyggelse og utmarksområder i et opprevet kystlandskap. Hele området er intensivt beitet og framstår som et åpent beitelandskap. På Hågåsen utgjør restene etter det tyske forsvarsverket et ruinlandskap.

NASJONAL INTERESSE

Kjellnes er representativ for de sørlandske kystgårdene med et intakt førindustrielt kulturlandskap som holdes godt i hevd. Hågåsen er et åpent kulturland-

Ruin med bakerovn fra gården Kjellnes. Gården ble fraflyttet i 1905. Foto: Hans Christian Lund, Vest-Agder fylkeskommune

skap med bevarte krigsminner. Området har i ulike perioder gjennom historien hatt en stor militærstrategisk betydning. Hele landskapet er godt lesbart og har høy opplevelsesverdi.

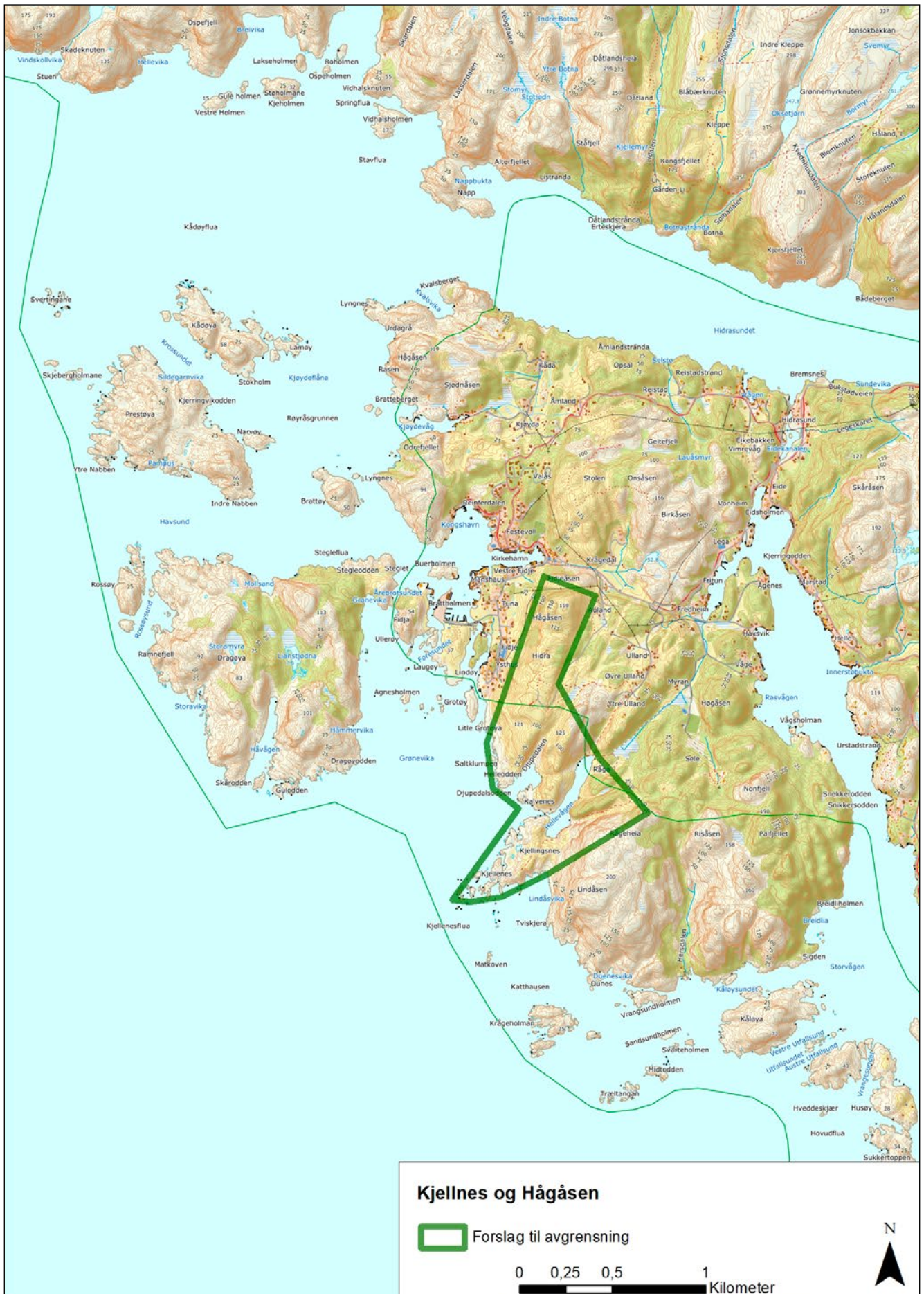
SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNINGEN

Deler av landskapet ligger innenfor Flekkefjord landskapsvernområde, hvor det ikke tillates utbygging. Hele området er vist som hensynssone i *Kommunedelplan for kystsonen 2017 – 2025*. Landskapet er sårbart for gjengroing og for nye utbyggingstiltak.

Det foreslåtte KULA-området bør opprettholdes som hensynssone c) i kommuneplanens arealdel med retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Fortsatt beiting er avgjørende for å ivareta landskapsverdiene
- Eventuelle tiltak i forbindelse med reiselivssatsing må vurderes nøye og tilpasses landskapsverdiene
- Det bør i utgangspunktet ikke oppføres nybygg i området for utenom mindre bygninger som er nødvendige i forbindelse med formidling av områdets særegne historie. Bygninger skal ha tradisjonell utforming og materialbruk. Alle byggetiltak bør utarbeides i samråd med regional kulturminnemyndighet.

Pennehuset er et eksempel på et sammenbygd gårdshus. Denne bygningstradisjonen er godt bevart på Lista. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen, Vest-Agder fylkeskommune.

7. VEST-LISTA

Bronsealderens jordbrukslandskap og krigens kulturminner

Farsund kommune.

Areal: 9,5 km²

Området ligger i landskapsregion 19) Jæren og Lista

BELIGGENHET

Landskapet ligger på den vestlige delen av Lista, som er et av de sørligste landområdene i Norge. Lange fjorder skjærer inn og gjør Lista til en halvøy, som kun er landfast ved Listeid.

BESKRIVELSE

Lista er et særegent landskap på Agder – og i Norge. Det er et flatt morenelandskap omkranset av langgrunne strender, helt uten skjærgård. Det flate Listalandet består av bunnmorenen fra et breframstøt som dekket landskapet for 14 000 år siden. Isen gikk senere aldri lenger ut, og Lista forble isfritt etter dette.

Det foreslåtte KULA-området ligger langs vestkysten, fra Lista fyr i sør til Varnes fyr i nord. Fra det

flate landskapet i sør, Flat-Lista, stiger terrenget opp mot heiområdene i nord. I sørlig del er det langgrunne strender, mens kysten i den nordlige delen består av bratte klipper. Lista har et mildt vinterklima og den lengste vekstsesongen i landet – våronna starter gjerne i slutten av januar.

For 6000 år siden stod havet her opptil sju meter høyere enn i dag. Da havet igjen trakk seg tilbake, avsatte det en strandvoll som kan følges fra Nordbygda til Vestbygda, med et større avbrudd ved Slevdalsvannet, som ligger lavere i terrenget. Den forhistoriske strandvollen ligger godt synlig i dette landskapet og strekker seg over to og en halv kilometer. Langs strandvollen er det spor etter aktivitet i steinalderen. Ressursgrunnlaget har vært svært stabilt og godt, og selv om en del er drenert og dyrket har området fortsatt våtmarker. Heiområdene, strandsonen og myrområdene har vært viktige utmarksområder. Flat-Lista ble tidlig skogløs, og torvskjæring i myrene var nødvendig for å skaffe brensel. Like utenfor kysten danner de undersjøiske moreneavsetningene fiskerike grunner.

De gode naturgitte forutsetningene i steinalderen gjorde at jordbruket ble innført tidlig her. Pollen-

Utsikt fra Nordberg fort. Dette kystfortet ble bygget opp under andre verdenskrig som en del av «Festung Lista».
Foto: Oskar Puschmann, NIBIO.

undersøkelser viser at skogen ble fjernet og avsvidd allerede 4000 f.Kr., og omtrent samtidig dukker de første sporene etter korn opp i pollenprøvene. Det var jordbruksdrift på Lista i yngre steinalder, og i bronsealderen (1800 f.Kr.) var jordbrukskulturen fullt ut etablert. Lista, Jæren og Jylland beskrives som en egen bronsealder-region med tilsvarende gjenstandsfunn, gravminner og helleristninger. Langs hele kysten er det gravminner fra bronsealderen. På Jærberget, i utmarka til Penne, ligger det største helleristningsfeltet på Agder, med motiv av 22 skip og 70 skålgroper. På høydedraget ovenfor ligger den store Skeibrokrøysa.

I løpet av jernalderen etableres gårdene og driftsformer som vi kjenner igjen i dagens landskap. Gravminnene ligger fremdeles i tilknytning til de gamle tunene, og de utallige rydningsrøysene, steinborgene og steingjerdene viser hvordan innmarka har endret karakter opp mot moderne tid. Aktiv jordbruksdrift holder store deler av landskapet i god hevd, men i den nordlige delen av landskapet er historien en annen. Sammenlignet med Flat-Lista er dette marginale jordbruksarealer. De små heiegårdene her ble nedlagt på 1960-tallet og er senere ikke tatt opp igjen, slik at gårdstrukturen med inn- og utmark, rydningsrøyser, ruiner og veifar er helt intakt.

Enkelte steder er beitetrykket opprettholdt, mens andre steder har hatt en utstrakt gjengroing.

Gårdsbygningene på Lista kjennetegnes ved at våningshus og fjøs/uthus er sammenbygd i lengderetningen. Tradisjonen med å bygge langhus med kombinerte funksjoner går tilbake til jernalderen og var utbredt i store deler av Nord-Europa. Denne tradisjonen er godt bevart på Lista og det fredete Pennehuset er et godt eksempel på denne hustypen.

Lista fyr helt sør i området er godt synlig i landskapet. Det sto klar til bruk i 1836. Varnes fyr helt i nord ble bygget samtidig, og er et mindre innseilingsfyr.

I desember 1943 ble 13 områder i Norge gitt benevnelsen «Festung» av den tyske okkupasjonsmakten. En «Festung» ble definert som avgjørende å forsvare for at videre krigføring skulle være mulig. Lista var et slikt område og fikk tilført store ressurser. Området var viktig for å kunne kontrollere forsyningslinjen rundt Norges sørspiss. De flate strendene ble ansett som et egnet sted for en alliert invasjon. Både før og etter året 1943 resulterte dette i en massiv fortifikasjon av området Lista/Farsund, med etablering av blant annet seks kystfort, en militær flyplass med to rullebaner og tunge luftvern-batterier. Deler av Lista ble på kort tid transformert, fra et tradisjonelt norsk kystsamfunn, til et militarisert og sterkt fortifisert område. Innenfor det foreslåtte KULA-området ligger blant annet kystfortene på Nordberg og på Varnes, samt en rekke andre ulike stillingsverk i og i nærheten av strandsonen. Det er også spor etter «Lemmebanen», en flyrullebane bygd i treverk.

Lista vindkraftverk, med 31 turbiner, stod ferdig i 2013 i heiområdene nord for landskapet.

LANDSKAPSKARAKTER

Den sørlige delen av landskapet ligger på Flat-Lista som består av morenemasser og gammel havbunn. Landskapet domineres av gårdsbebyggelse og store åkerarealer. Godt bevarte krigsminner er synlige når du kommer inn i området. Utmarka ligger som et bredt belte langs stranden og i områder med mye stor stein eller blokkmark. Gårdstrukturen har forandret seg lite siden jernalderen, og de mange forhistoriske kulturminnene synes godt i dagens landskap. I nord finner vi et småkupert heilandskap, med spor etter nedlagte gårder.

NASJONAL INTERESSE

Lista peker seg ut som spesielt i landssammenheng som jordbrukslandskap gjennom 5000 år og med spor fra hele perioden. Det bærer fortsatt preg av det tidligste jordbruket og overgangen fra et jeger- og sankersamfunn til et fullt utviklet jordbrukssamfunn i bronsealderen. De fysiske sporene i landskapet etter «Festung Lista» er det best bevarte anlegget av denne typen i Europa og har derfor stor verdi.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

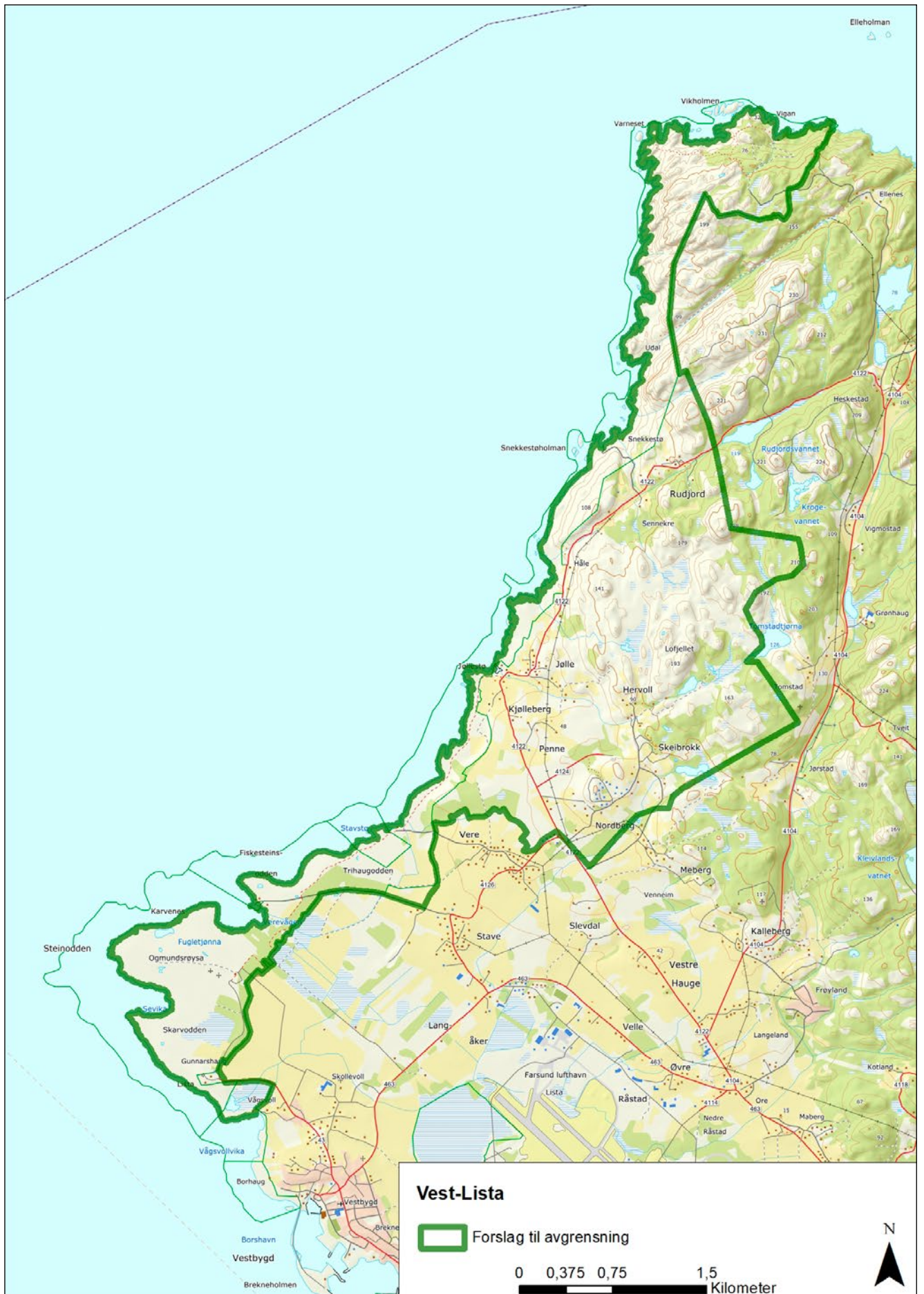
Området er med i den landsomfattende satsingen *Utvalgte kulturlandskap i jordbruket*. Satsingen er et samarbeid med brukerne i området. Det er utarbeidet egen forvaltningsplan for området (opprinnelig avgrensning) og det tildeles årlige midler til investerings- og skjøtselstiltak som blant annet ivaretar kulturarven.

Fortsatt aktiv landbruksdrift er viktigste forutsetning for å ivareta landskapsverdiene. Større utbygginger i randområdene vil kunne virke skjemmende på landskapet.

Hele det foreslåtte KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Ny bolig- og fritidsbebyggelse må plasseres varsomt innenfor den etablerte gårdsstrukturen
- Nedbygging av jordbruksarealer bør unngås
- Retningslinjer og bestemmelser for forvaltning av krigsminner/Festung Lista blir gitt i kommunens kulturminneplan (under arbeid 2019).

8. INNSEILINGEN TIL KRISTIANSAND

Militær- og sjøfartshistorisk landskap

Kristiansand kommune.

Areal 82 km², inkludert sjøareal

Området ligger i landskapsregion 1) Skagerrakkysten.

BELIGGENHET

Landskapet ligger i fjordsystemet og skjærgården i innseilingen til Kristiansand by og dekker store deler av den ytre Byfjorden med noen tilgrensende land-områder.

BESKRIVELSE

Kristiansandsfjorden, eller Byfjorden, er om lag 10 km lang fra innløpet mellom Oksøy og Grønningen fyr, til byen Kristiansand. Fjorden fortsetter lenger inn under navnet Topdalsfjorden. Den har også et innløp fra vest mellom Flekkerøy og Møvik. På begge sider av fjorden finnes det mange øyer og vik.

Kristiansand by ble grunnlagt i 1641, men det var havner, handel og tettbebyggelse her før den tid.

Byens sentrale beliggenhet ved Skagerrak har gjort at den gjennom flere århundrer har hatt stor militær betydning, noe som har satt markante historiske spor i landskapet. I områdene i og rundt byen finnes det et mangfold av militære kulturminner fra 1500-tallet og fram til år 2000.

Fra slutten av middelalderen var Flekkerøy den viktigste havnen på Agder for skipstrafikken mellom Nordsjøen og Østersjøen. På vei inn og ut av Skagerrak måtte seilskip ha god klaring rundt Skagen. Fartøyene seilte derfor mot nord og kom da nær Agderkysten. Her kunne en større flåte få plass og det var gode ut- og innseilingsmuligheter for både østlige og vestlige vinder.

De eldste forsvarsverkene ligger ved Flekkerøy havn. I 1555 bygde den dansk-norske kongemakten et blokkhus og i 1636 en større festning på Gammeløya. Dette forsvarsverket, Flekkerhus, ble sommerresidens for lensherren og ga i en periode navn til hele lenet. Forsvarsverkene på Gammeløya ble erstattet av festningen på Fredriksholm, som stod ferdig i 1662. Gråsteinsmurene på Fredriksholm er et landemerke,

Festningen på Fredriksholm. Dette er et av flere eldre festningsverk ved innseilingen til Kristiansand. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen, Vest-Agder fylkeskommune.

Grønningen fyr ytterst i Kristiansandsfjorden. Foto: Arve Kjersheim, Riksantikvaren

og også på Gammeløya er murer og valler fortsatt synlige.

Kristiansand ble grunnlagt i 1641. Alt i andre halvdel av 1600-tallet ble det bygd en festning på Kristiansholm og en skanse på Odderøya som skulle hjelpe festningen fra siden. Skansen lå på det som nå heter Lasarethøyda på Odderøya. Ennå kan en se skansemuren og krutthuset.

I 1666 ble Kristiansand garnisonsby, og i 1685 ble den norske skjærgårdsflåten hovedstasjon og verft flyttet fra Fredrikstad til Vesterhavna i Kristiansand. Dette ga trygg avstand til Sverige etter tapet av Bohuslän ved freden i Roskilde 1658. Fra flåtebasen i Kristiansand var det også mulig å kontrollere innseilingen til de danske streder og Østersjøen.

Skansen på Lasarethøyda på Odderøya ble nedlagt. På dette stedet ble det i 1801 opprettet en karantene-stasjon for skip med sykdom om bord, med lasarett (en enklere sykesal). Stasjonen var i virksomhet nesten hele 1800-tallet. Ennå kan en se lasarettbygningene, karantenemuren ved Bendiksbukta, koleragravplassen i Kjerregårdsbukta og desinfiseringsplassen på Bleigerøya.

Kristiansand kom til å spille en viktig militær rolle som base ved Skagerrak og innløpet til Østersjøen også på 1800- og 1900-tallet. Under Napoleonskrigene hadde Kristiansand en utsatt beliggenhet mellom stormaktene Sverige og Storbritannia. Byen var et senter for kapervirksomhet, og norske fartøyer og befestninger havnet i kamp med britiske krigsskip.

En rekke kanonbatterier ble fra 1807 satt opp ved innseilingen til byen. På Galgebergtangene, Odderøya, Lagmannsholmen og ved Flekkerøy havn er det bevart rester av disse i form av murer og i noen tilfeller bygninger. Deler av dette er i dag godt synlige fra sjøsiden. Senere på 1800-tallet ble det bygd murer og valler og satt opp kanonbatterier på Gammeløya og Dybingholmen. Disse er også godt synlige i dag.

Utbygging av fyrstasjoner langs kysten av Norge på 1800-tallet var en av de største investeringene den norske stat noensinne hadde gjennomført. Kystfyret på Oksøy og havnefyret på Odderøya ble begge første gang tent i 1832. Sammen med fyrstasjonen på øya Grønningen, etablert i 1878, markerer fyrene ved sin visuelle forbindelse, innseilingen til Kristiansand havn.

Kristiansands beliggenhet gjorde at ulike forsvarskommissjoner fra slutten av 1800-tallet vurderte området som utsatt for inngripen fra fremmede makter. I forkant av unionsoppløsningen med Sverige i 1905 ble det etablert større kystbefestninger på Odderøya og Gleodden. Disse dekket innløpet til Kristiansand. Anleggene ble videre utbygd under første verdenskrig. Særlig Odderøya oppviser i dag en stor variasjon i typen stillinger.

9. april 1940 var Odderøya i kamp med en tysk invasionsstyrke som kom sjøveien. Kampene kostet flere falne og sårede før Kristiansand ble inntatt. Under andre verdenskrig ble byen utbygd som et viktig tysk støttepunkt ved Skagerrak, med særlig betydning for marine og konvoifart. I 1944–45 ble

Kristiansand gitt status som «Festung» og definert som et område av avgjørende betydning for den videre krigføringen.

Fjernkampbatteriet på Møvik er det viktigste anlegget i Kristiansand fra andre verdenskrig. Ytterligere fire kystfort ble bygd ved innseilingen til byen i 1940–45. Andre anlegg av særlig interesse er luftvern-batteriene på Sumatra og Galgebergtangen. Ved slutten av krigen var det bygd ut en nesten sammenhengende landfront rundt Kristiansand.

I den tidlige fasen av den kalde krigen ble de tyske kystfortene rundt Kristiansand videreført i det norske forsvaret. Fra slutten av 1950-tallet fulgte flere nedleggelse, og kun kystfortene på Odderøya, Krossodden og Randøya ble videreført fram til 1990-tallet. Odderøya og Randøya har bevarte deler fra flere historiske epoker.

LANDSKAPSKARAKTER

Området rundt dagens Flekkerøya var ved utgangen av middelalderen en av de viktigste havner på Agdesiden for skipstrafikken mellom Østersjøen og Nordsjøen.

Det militærhistoriske landskapet er formet av strategiske valg for å sikre kyststrekningen og senere innseilingen til Kristiansand by. Ulike vurderinger til ulike tider har resultert i mange anlegg som ligger på forskjellige steder i landskapet. De eldre festningsverkene er ofte synlige i landskapet, mens de nyere kan være skjult i underjordiske anlegg.

I fjorden ligger tre fyr med funksjonell og visuell sammenheng som danner en sammenhengende struktur av navigasjonshjelpemidler for innseilingen til kysten og Kristiansand havn.

NASJONAL INTERESSE

Innseilingen til Kristiansand er et kystlandskap som dekker både kommunikasjon og forsvar i et vidt og i stor grad skjermet landskap. De bevarte forsvarsanleggene og de maritime kulturminnene i landskapet viser kystkulturhistorie gjennom 500 år. Lokaliseringen av anleggene har endret seg i takt med den teknologiske utviklingen. Det har også ført til at flere av de eldre anleggene er bevart.

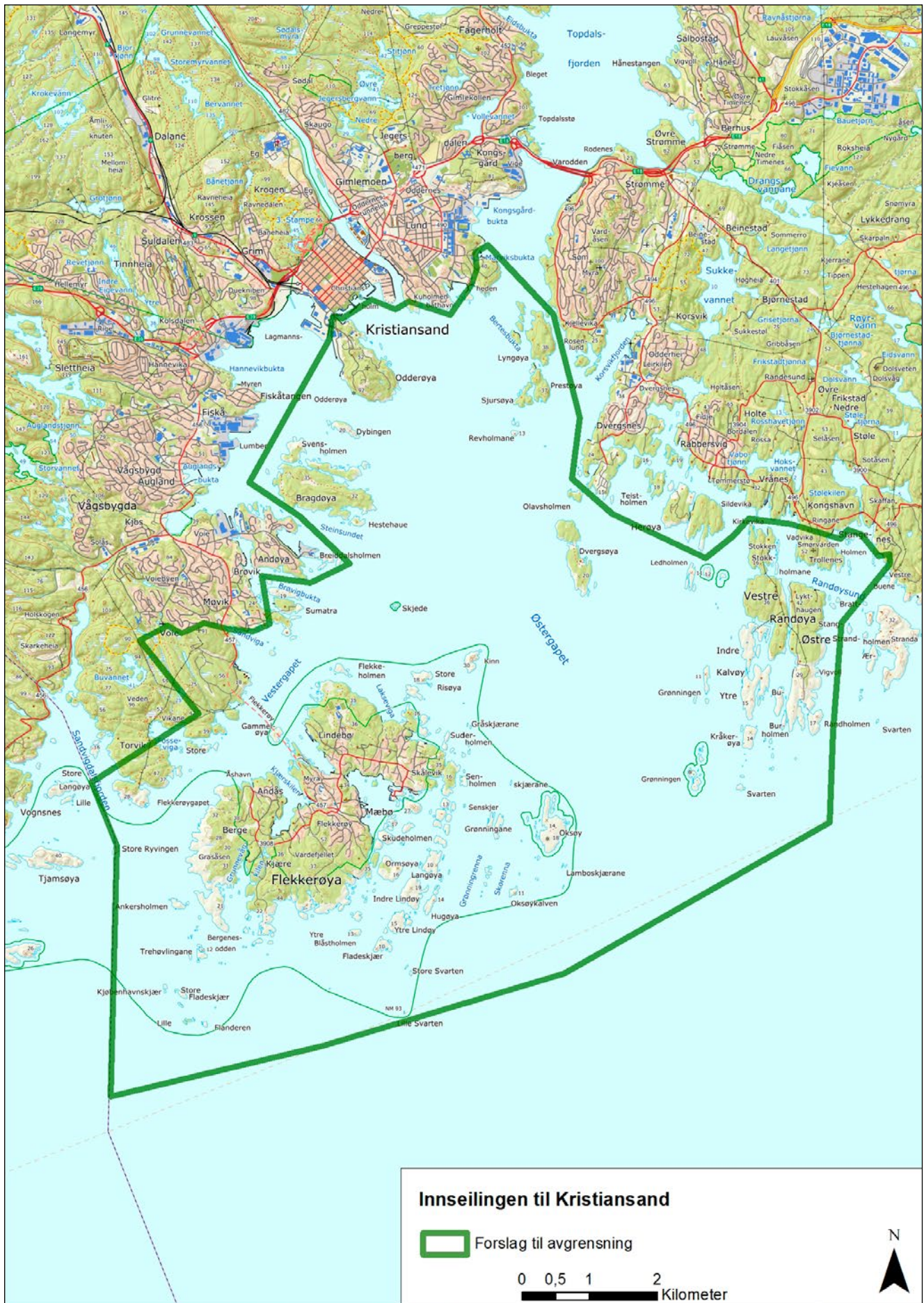
SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNINGEN

Deler av området i sør er landskapsvernområde, og forvaltes av vernebestemmelsene for dette. De eldre forsvarsverkene er i tillegg gitt hensynssone kulturmiljø i kommuneplanen.

Det foreslåtte KULA-området bør fortsatt vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlige hensyn til landskap/bevaring av kulturmiljø og med retningslinjer og generelle bestemmelser for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Nye byggetiltak bør ikke forringe opplevelsen av militæranleggene og de maritime kulturminnene som del av kystlandskapet
- Manglende vedlikehold og forfall av forsvarsanleggene er en trussel. Det bør utarbeides en forvaltningsplan med retningslinjer for skjøtsel av anleggene.

Riksantikvaren

Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse / Dronningens gate 13

Tlf. / 22 94 04 00

Faks / 22 94 04 04

E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no